

Skolans möjligheter att stödja barn med svåra uppväxtvillkor på landsbygd

En studie i professionalitet och medmänsklighet

Margareta Hydén och Monica Johansson

Stiftelsen
Allmänna Barnhuset

Linköpings universitet

2014

Skolans möjligheter att stödja barn med svåra uppväxtvillkor på landsbygd

En studie i professionalitet och medmänsklighet

Margareta Hydén och Monica Johansson

Stiftelsen
Allmänna Barnhuset

Linköpings universitet

Skolans möjligheter att stödja barn med svåra uppväxtvillkor på landsbygd

- En studie i professionalitet och medmänsklighet

Författare: Margareta Hydén, Linköpings universitet, Monica Johansson, Skaraborgs Kommunalförbund

ISBN 978-91-86759-20-9

Illustration: Dea Sundmark

Copyright: Allmänna Barnhuset och författarna

Tryck: Edita Bobergs 2014

Förord

Skolan är en viktig del av barns sociala nätverk. Vad gör en lärare som känner en diffus oro för hur ett barn har det hemma? Vad gör lärare för att stödja barn i svåra uppväxtmiljöer? Hur ser lärare på samarbetet med socialtjänsten?

Rapporten bygger på en studie genomförd vid Linköpings universitet. Författarna har samlat lärare och skolpersonal vid tre landsortsskolor med elever i årskurs F-6 och diskuterat med dem i form av fokusgrupper. Syftet var att ge möjlighet för lärare och skolpersonal att dela och jämföra sina erfarenheter om barn som upplever våld i hemmet för att få mer kunskap om hur lärare agerar.

Det är en intressant iakttagelse av vad som får lärarens "magkänsla" att aktiveras, hur den sen prövas av läraren och hur läraren genom "fix och trix" kan fungera som en kompenserande kraft grundad i professionalitet och medmänsklighet. Studien ger läsaren en förståelse för hur detta kan gå till och hur lärare och skolpersonal, med nästan inga medel kan göra skillnad för barn som växer upp under svåra uppväxtvillkor.

Rapporten visar även på flera utmaningar för att förverkliga barnets rättigheter. Mer forskning behövs om det sociala nätverkets och skolans betydelse för barn i utsatta livssituationer. Den visar på att lärare har kunskap om sin skyldighet att anmäla till socialtjänsten, men lyfter också fram svårigheter knutna till denna skyldighet. Rapporten tydliggör att det finns ett behov av att utveckla rutiner, arbetssätt och metoder för att förbättra samverkan skola och socialtjänst.

Lärare och skolpersonal är viktiga för barn. En av de viktigaste sakerna är att våga se, våga fråga, lyssna och agera.

Vi hoppas att rapporten kan utgöra underlag för fortsatta samtal för personal inom skolan, för att öka förståelsen och kunskapen om vad lärare kan göra för att stödja barn som befinner sig i en svår situation.

Vi föreslår att den också kan bilda underlag för diskussion mellan lärare och socialsekreterare för hur deras samarbete kan utvecklas och förbättras.

Stockholm den 3 december 2014

För Allmänna Barnhuset

Cecilia Sjölander
Chef

Anne-Marie Larsson
Handläggare

Presentation av författarna

Margareta Hydén är professor i socialt arbete vid Linköpings universitet och leg. psykoterapeut. Hon har under många år bedrivit forskning med människor i socialt utsatta situationer, främst våld i hemmet, och har publicerat nationellt och internationellt inom området. För närvarande leder hon en internationell forskargrupp i arbetet med att studera det sociala nätverkets responser på interpersonellt våld, men även responser från samhällsinstitutioner som exempelvis socialtjänsten.

Monica Johansson var vid studiens början verksamhetssamordnare vid Utväg Skaraborg. Hon har arbetat som socionom i drygt 15 år, företrädesvis inom kommunal socialtjänst och därefter med fokus på våld i nära relationer. Hon innehar en magisterexamen i strukturellt socialt arbete och grundläggande psykoterapiutbildning inom familj- och nätverksterapi. Hon arbetar vid Skaraborgs Kommunalförbund som FoU-Strateg med inriktning på socialtjänstens verksamhetsområden.

Tack till

Lärare och övrig skolpersonal som delat med sig av sina erfarenheter, och till Allmänna Barnhuset som publicerade rapporten och som lät oss samlas på Sättra Bruk för att inleda och avsluta projektet.

”Jag känner att vi i skolan har en så oerhört viktig roll för de här barnen. Det är ju vi som står där. Hur det än blåser så står vi där på måndag morgon och tar emot. Man står där på fredag när de lämnar. Jag tycker att det viktigaste är att de ska få med sig en känsla av att de vågar se framåt. Vara i nuet förstås, men att se framåt och tro sig om att vara någonting.

Att ... lite drömmar...

Att... jag kan ...

Det är väl självkänsla?

Man måste ju ha respekt för sig själv för att man ska kunna ha respekt för andra.”

Skolpersonal, intervjuad i studien

Innehåll

■	Sammanfattning	6
■	Inledning	7
	Barn som upplever våld mot mamma	8
	Insatser för barnen	9
	Platsens betydelse	9
	Det sociala nätverkets betydelse	10
■	Att studera skolans möjligheter att stödja barn med svåra uppväxtvillkor på landsbygd	12
	Fokusgruppsintervju som materialinsamlingsmetod	12
	Första fokusgruppsmötet	12
	Andra fokusgruppsmötet	14
	Analys av fokusgruppsmaterial	15
■	”Magkänslan” aktiveras	17
	Personalen har tidigare kännedom om barnet eller familjen	17
	Barn som aktivt söker vuxenkontakt	17
	Tecken på omsorgsbrist	18
	Beteende och förändrat beteende	18
	Barn som berättar	18
■	”Magkänslan” prövas	19
	Skaffar mer information	19
	Frågar barnen	19
■	Hjälpa och stödja	21
	Ökar i omsorg	21
	Fix och trix	21
	Samarbetar och hänvisar vidare	22
■	Att arbeta i skolan på landsbygden	23
	Flera olika funktioner i lokalsamhället - fördelar och dilemman	23
■	Ett socialt nätverk är summan av betydelsefulla relationer	25
	Den välkända socialt välfungerande familjen	25
	Den välkända familjen med social problematik	26
	Den flyttande familjen	27
	Skolans relation till socialtjänsten	27
■	Avslutande diskussion	29
	Skolan som arena för synliggörande	29
	Handlingsberedskap	29
■	Fotnoter	34
■	Barnhusets senast utgivna böcker och rapporter	36

Sammanfattning

Vad gör man när man vet eller anar att en elev lever i ett hem där mamma blir utsatt för våld? Vad har man för möjligheter att stödja barnen? Som del av den av Riksbankens Jubileumsfond finansierade studien *Children and young people living in rural areas witnessing violence at home: A study of the social network's responses*, diskuterade lärare och skolpersonal vid tre landsortsskolor med elever i årskurs F-6 dessa frågor och delgav varandra erfarenheter. Rapporten grundar sig på en analys av dessa grupp-samtal.

Inledningsvis görs en genomgång av aktuell forskning. Forskningsgenomgången visar att det sociala nätverkets och skolans betydelse för barn som bevittnar våld är något som hittills inte studerats i någon större utsträckning. Författarna argumenterar för behovet av sådana studier som grund för utformande av insatser för att stödja barnen.

Analysen av samtalen visar att det fanns en hög medvetenhet bland gruppdeltagarna om att alla barn i deras skolor inte levde i de bästa av uppväxt-miljöer. Gruppdeltagarna hade emellertid svårt att skilja ut våldsupplevelser i hemmet från andra typer av svåra livssituationer, som fattigdom, missbruk, eller brist på ambitioner och engagemang från föräldrarnas sida. De påtalade behovet av mer kunskap om olika missförhållanden som kan drabba barn, för att öka möjligheterna till synliggörandet av barnen och för att kunna hjälpa dem på bästa sätt.

En diffus känsla ("magkänsla") av att allt inte står rätt till med ett barn, leder till att lärarna ägnar det barnet mer uppmärksamhet. Det kan gälla tecken på omsorgsbrist, förändrat beteende, kontaktsökande. Den ökade uppmärksamheten kan leda till att man får sin oro bekräftad. Då ökar man omsorgen och omsätter den i handling ("fix och trix") och överväger/genomför en anmälan till socialtjänsten. Genom anmälan fullföljer man sin anmälningsplikt, men anmälan är mer än så. Den är också ett uttryck för en önskan om sam-

arbete och en förhoppning om att socialtjänsten ska erbjuda insatser som barnen behöver, men som skolan inte kan erbjuda. Under samtalen uttryckte gruppdeltagarna en stor besvikelse över socialtjänstens sätt att hantera deras anmälningar. Två återkommande teman var bristen på återkoppling och bristen på samarbete för barnens bästa.

I gruppsamtalen nämns olika slag av familjer och nätverk, var och en med sina olika kännetecken. Författarna sammanfattar dem i tre kategorier: *Den välkända och socialt välfungerande familjen*, *den välkända familjen med social problematik*, samt *den flyttande familjen*. Samtliga slag av familjer kan rymma missförhållanden som drabbar barnen, men de tillhandahåller olika förutsättningar för de lärare och den skolpersonal som försöker hjälpa och stödja barnen.

En fråga som var uppe till diskussion rörde förhållandet att samtliga skolor i studien befann sig på den svenska landsbygden. Vad har det för betydelse när det gäller möjligheten att hjälpa och stödja utsatta barn? Landsbygden har vissa likheter med andra lokalsamhällen, som exempelvis förorter, småsamhällen och stadsdelar. Vad som skiljer landsbygd från andra lokalsamhällen är att världarna går mer samman. Man arbetar ofta i samma kontext som där man lever sitt privata liv. När ett barn far illa berörs läraren i sina olika funktioner, som förutom lärare kan vara granne, fotbolls-tränare, förälder till barnets kompis, eller medlem i samma jaktlag. Det ger en större kontaktyta och större möjligheter till insatser av olika slag, men kan också vara begränsande då olika funktioner tenderar att kollidera.

Studien visar ett stort engagemang från lärare och övrig skolpersonal, samt att skolan har stora möjligheter, men även avsevärda begränsningar, när det gäller att stödja barn som upplever våld i hemmet. Resultaten pekar på behovet av mer forskning och metodutveckling.

Inledning

Denna rapport har sin grund i en studie om det sociala nätverkets betydelse för barn på landsbygd som upplevt våld i hemmet¹ och på många års samarbete. Under lång tid har vi arbetat med barn som bevittnat våld, Margareta som forskare i socialt arbete och handledare vid Utväg Skaraborg² och Monica som verksamhetsledare för Utväg Skaraborg. I oktober 2010 bjöd Allmänna Barnhuset på vårt initiativ in lärare och skolhälsopersonal i årskurserna F-6 vid tre kommunala grundskolor i Skaraborgsdelen av Västra Götalandsregionen till en heldagskonferens på Sättra Bruk. Skaraborg är ett område som till största delen består av det som kallas "tätortsnära landsbygd"³. Där finns inte någon glesbygd, men heller inte några större städer. Traditionellt har ekonomin baserats på jord- och skogsbruk, småindustri, samt fiske. Vissa delar av området har haft en dramatisk nedgång i arbetstillfällena, andra delar har klarat sig bättre genom fortsatt utveckling av jordbruk och småindustri, samt satsning på turism.

Ämnet för mötet på Sättra Bruk var skolans betydelse för barn som lever i familjer där mamma utsätts för våld av barnens pappa eller en annan man som lever tillsammans med henne och barnen - utan att barnen själva varit våldets måltavla. Vad vet man som lärare och skolpersonal om dessa elevers hemförhållanden? Berättar de om våld i hemmet? Påverkar det skolarbetet? Vad har man för möjlighet att stödja barnen? Det var frågor vi började diskutera på mötet.

Antalet anmälda fall av mäns våld mot kvinnor i nära relationer har ökat under lång tid⁴ och förts in i brottsstatistiken. När man tar del av sociala problem i form av statistik är det lätt att de människor som siffrorna gäller framstår som lösryckta från varje socialt sammanhang. Så är naturligtvis inte fallet. De män, kvinnor och barn som finns i statistiken lever i relationer bestående av familj och släkt, vänner och grannar, skol- och arbetskamrater och är kanske även i regelbunden kontakt med professionella hjälpare. När en kvinna utsätts för våld av den man hon har en nära relation till, *responderar* det sociala nätverket på något sätt på det som händer. Dessa responser kan vara avgörande för om våldet kommer att upphöra eller fortsätta

och för om de våldsutsatta får stöd eller inte. Trots den stora betydelsen är vår kunskap om de sociala nätverken när det gäller våld i nära relationer ytterst begränsad. Studiet av *våldsprocesser*, dvs. våldshandlingar och de responser de utlöser inom det sociala nätverket, utgör ett viktigt grundforskningsfält. Genom sådana studier kan vi få ett bättre underlag för utformandet av olika slag av insatser för att bekämpa våld.

Skolan är en viktig del av det sociala nätverket för barn. Vi ville därför låta skolan vara i centrum i vår studie⁵. Vi visste också genom tidigare studier att kunskapen om de sociala nätverkens betydelse för de barn som upplever våld mot mamma är mycket begränsad.

Varför valde vi att förlägga vår studie till skolor i "tätortsnära landsbygd"? Det främsta skälet var att forskare inom områdena "mäns våld mot kvinnor i nära relationer" och "familjevåld" inte ägnat någon större uppmärksamhet åt *var* våldet äger rum. Majoriteten av studier har avsett någon form av urban miljö - oftast utan att detta tydliggjorts. Med få undantag⁶ har våld inom familjen på landsbygd inte ägnats något större intresse. Det är en stor brist när det gäller att förstå det sociala nätverkets betydelse. Man kan inte utan vidare anta att de sociala nätverken i staden och på landsbygden är uppbyggda på samma sätt. När vi arbetade med att utveckla Utväg Skaraborg hade vi upptäckt denna brist och kommit fram till att för att komma vidare i arbetet måste vi själva utveckla landsbygdsrelevant kunskap för våld i nära relation.

Det andra skälet hade att göra med möjligheten till genomförande av en studie om skolans betydelse för barn som bevittnat våld. Våld i nära relation är ett känsligt ämne som man inte vill tala om, om man inte har förtroende för forskaren. Vi var båda kända inom Skaraborgsområdet, Monica genom mångårigt arbete inom Utväg, Margareta genom forskning och genom återkommande föreläsningar. Detta var en fördel när vi bjöd in till deltagande i studien.

Mötet på Sättra Bruk blev mycket lyckat. Det samlade många engagerade deltagare som välkomnade vårt initiativ och gärna ville bidra med sina erfarenheter. Vi enades om att fortsätta diskus-

sionerna i syfte att undersöka i vilken utsträckning skolan har potential att utgöra en arena för stöd och möjlighet till utveckling för barn på landsbygd som lever i hem där deras mamma utsätts för våld. Vi bildade fem grupper med lärare och skolhälso-personal som tillsammans med Monica träffades vid två tillfällen. Vi beslöt att diskussionerna skulle ta sin utgångspunkt i följande frågor:

- Berättar elever om våld i hemmet?
- Vad gör man som lärare och skolpersonal när man vet eller anar att de lever i ett hem där mamma blir utsatt för våld?
- Vad har man för möjlighet att stödja barnen?
- Kan man göra något för att hjälpa barnen att utveckla motståndskraft och därmed minska de långsiktiga skadorna?

När vi nu redovisar resultatet av dessa diskussioner är det vår strävan att göra texten så läsbar som möjligt - utan att göra avkall på vetenskaplighet. Vi har avstått från att föra in referenser, men varit frikostiga med att ge sådan information i fotnoter. För att skydda identiteten hos dem vi talat med och dem de talat om, har vi ändrat namn och sådan information som skulle kunna bindas till någon enskild person. I några fall har vi lagt ihop två berättelser som var för sig kan innehålla uppgifter som skulle kunna möjliggöra identifikationen av enskilda personer.

Barn som upplever våld mot mamma

Barn som upplever våld i hemmet utan att själva bli slagna beskrivs ofta som "barn som bevittnat våld" för att skilja dem från barn som själva blivit utsatta för våld. Denna benämning har kritiserats för att inte till fullo kunna ge rättvisa åt den genomgripande upplevelse det är fråga om. Vi ansluter oss till den kritiken och använder därför benämningen "barn som upplever våld mot mamma" i rapporten.

Utgångspunkten för vår studie var att undersöka skolans möjligheter att stödja barn som upplevt våld mot mamma. Internationell forskning visade dock tidigt att även män utsätts för våld i hemmet, något som även bekräftats i senare studier⁷. En nyligen redovisad svensk folkhälsostudie ger en liknande bild⁸. Man kan inte utan vidare anta att situationen för barnen är lika, oavsett vem av föräldrarna som är offer och vem som är förövare.

Det finns således anledning att undersöka vad det betyder för barn att leva med en mamma som utsätter pappa för våld. I vår studie är det dock mammas våldsutsatthet som står i fokus.

Världshälsoorganisationen (WHO) räknar våld i hemmet som ett av de största hoten mot kvinnors och barns hälsa.⁹ Forskningen visar att barn som upplever att mamma utsätts för våld i hemmet, även om de inte själva blir utsatta, befinner sig i riskzonen för att drabbas av en rad allvarliga psykiska problem som ångest, oro, depression, självskadebeteende, koncentrationssvårigheter, skadeverkningar på hjärnan och aggressivitet.¹⁰ Det våld som förekommit i denna forskning är upprepat och varierar, från att huvudsakligen vara verbalt aggressivt med inslag av fysiskt våld, till att bestå av mycket allvarligt fysiskt våld. Samtliga problem som forskningen redovisar kan påverka barnens skolarbete negativt. När det förekommer våld mellan de vuxna i hemmet ökar också risken för att barnen blir slagna. Detta är den i särklass allvarligaste riskfaktorn för att barn ska komma att utsättas för våld. Enligt Stiftelsen Allmänna Barnhusets kartläggning är risken för att barn ska bli slagna tio gånger så stor i familjer där det förekommer våld mellan de vuxna.¹¹ Barn är ofta närvarande när en mamma blir utsatt för våld av sin man. I en studie av mammor och barn på kvinnojourer i Göteborg angav mammor att i 77 % av fallen var barnen närvarande i samma rum vid våldstillfället. En majoritet av barnen, 62 %, hade också själva varit utsatta för fysiskt våld av mannen.^{12/13}

Forskning har också visat att jämfört med andra barn, har barn som upplevt våld mot mamma en ökad benägenhet att själva utöva våld. Oftare än andra barn uttrycker de åsikter om det berättigade i att utöva våld i nära relationer.¹⁴ Sådana forskningsresultat har lett till att vissa forskare har formulerat en flergenerationsteori ("the intergenerational transmission of violence") och argumenterar för att även om barn blir rädda och vill att våldet skall upphöra, lär de sig att våld är något som förekommer i nära relationer.¹⁵ Teorin har bekräftats av andra forskare. Den har även mött kritik för att den inte diskuterat andra orsaker till att barn som upplevt våld mot mamma kan bli våldsamma vuxna, som att de kan påverkas av andra negativa faktorer, som att leva i fattigdom eller med missbruk.¹⁶

Forskningen har även visat en något ljusare bild.

En genomgång av 118 studier visade att 1/3 av barnen som upplevt våld i hemmet inte hade större problem än andra barn.¹⁷ Viktiga faktorer för att barnen inte skulle få problem var att de inte samtidigt levde med problem som fattigdom, missbruk, hemlöshet eller föräldrars psykiska sjukdom. Flera forskare har framhållit att det inte är enskilda faktorer som skyddar barnen och bidrar till att de kan utveckla motståndskraft. Det som beskrivits som gynnsamt för barnen är *skyddande processer*, där emotionella band till åtminstone en person i familjen verkar i positiv riktning, liksom stöd från det sociala nätverket.¹⁸

Insatser för barnen

Sedan 2007 åläggs kommunernas socialtjänster enligt ett förtydligande i socialtjänstlagen "att särskilt beakta att barn som bevittnat våld eller andra övergrepp av eller mot närstående vuxna är offer för brott och kan vara i behov av stöd och hjälp".¹⁹ Ett barn som har bevittnat våld i en nära relation kan ha rätt till brottsskadeersättning för den fara barnet utsatts för och den kränkning och skada barnet lidit när det gäller bristande trygghet och tillit.²⁰ Möjligheten till skadestånd innebär en bekräftelse från samhällets sida och ett försök till gottgörelse för den skada barnet lidit.

Den vanligaste insatsen för barn är att erbjuda någon form av behandling, oftast i grupp.²¹ En svensk utvärdering som omfattade 295 barn mellan 3 och 13 år som fått stöd eller behandling efter att de upplevt våld i hemmet, visade att barnen hade nytta av hjälpen, under förutsättning att den var utformad för att passa just deras behov.²²

På EU-nivå har skolans betydelse för barnen uppmärksammas. Vid en konferens som arrangerades för att fira Internationella Kvinnodagen den 8 mars 2010, påtalade den spanska jämställdhetsministern barnens behov av stöd och hjälp och manade till handling. Lärare inom alla delar av skolväsendet bör medvetandegöras om barnens situation och samarbeta med sociala och rättsvårdande myndigheter och organisationer i lokalsamhället, menade den spanska ministern. På samma konferens fördes en liknande uppmaning fram av representanten för den rumänska riksdagen. I Storbritannien har regeringen tagit beslut om att låta utbildning om familjevåld vara ett obligatorium för samtliga elever från 2012.²³ I flera

europiska länder pågår projekt i skolan som riktar sig till elever som upplevt våld i hemmet eller i sin närmiljö. Ett exempel är READAPT - Relationship Education and Abuse Prevention Tuition, ett av EU finansierat projekt där skolprojekt från England, Spanien, Frankrike och Malta ingår.²⁴ Margareta har varit projektets vetenskapliga rådgivare. De metoder som utvecklas inom READAPT syftar till att stödja barn som upplevt våld i hemmet och förhindra att våldet förs vidare från generation till generation.

I Sverige har MUCF (Myndigheten för ungdoms- och civilsamhällesfrågor f.d. Ungdomsstyrelsen) haft ett flertal regeringsuppdrag att genomföra utredningar och utbildningar inom området "unga mäns våld". Under 2007-2010 hade myndigheten i uppdrag att genomföra *utbildningsinsatser* i syfte att förebygga mäns våld mot tjejer och kvinnor, inklusive hedersrelaterat våld och förtryck. Utbildningen riktade sig bland annat till socialtjänsten och skolan samt till andra aktörer som utvecklar verksamheter för unga. MUCF har även haft i uppdrag av regeringen att genomföra en studie av pojkars och unga mäns attityder och värderingar kring jämställdhet, maskulinitet och våld, samt killars utsatthet för och användande av våld. Uppdraget har bland annat resulterat i rapporten *Unga och Våld - en analys av maskulinitet och förebyggande verksamheter*.²⁵ I ett samarbete mellan Män för Jämställdhet, Riksorganisationen för kvinnojourer och tjejjourer i Sverige (Roks) och Sveriges Kvinno- och Tjejjourers Riksförbund (SKR) har *Machofabriken* utvecklats, ett nationellt jämställdhetsprojekt som sätter fokus på hur sociala normer för manlighet kan ifrågasättas och förändras. I projektet har metodmaterial för arbete med unga tagits fram. Målgruppen är unga i åldrarna 13-25 år.²⁶

Platsens betydelse

Den "tätortsnära landsbygd" som vi valt som plats för vår studie, vad är det för plats? Hur ska vi kunna förstå vad den betyder för utformandet av sociala nätverk och för skolans möjligheter att hjälpa barn som bevittnat våld?

Ett sätt att definiera tar sin utgångspunkt i en beskrivning av den *socio-geografiska platsen*. "tätortsnära landsbygd". Enligt Statistiska Centralbyrån (SCB) är denna glest bebyggd (tätortsgrad

under 70 %) och ligger inom 5-45 minuters bilresa från en tätort med mer än 3 000 invånare. Området ligger också tillräckligt långt från en storstad för att inte utgöra förort till den större staden.

Ett annat definitionssätt tar sin utgångspunkt i *betydelsen av att vara landsortsbo*,²⁷ dvs. hur den som lever på landsbygden ser sig själv och uppfattas av andra. Det finns många föreställningar om vad det innebär att vara från landsorten. En uttrycker olika varianter av ett "Bullerbyliv" som kännetecknas av lugn, förutsägbarhet, frihet från stress och en möjlighet att själv styra sitt liv. Samverkan mellan människor, närhet till djur och natur och tillgång till närproducerad föda brukar också ingå i beskrivningen. En annan föreställning uttrycker det motsatta. Där sätts storstadsbon som den idealiserade normen och landsortsbon beskrivs som hopplöst efter och gammaldags genom att befinna sig långt från händelsernas centrum. En landsortsbo beskrivs då som en person som inte deltar i den urbana kulturen, inte känner till de senaste trenderna och ha för låga inkomster för att delta i den urbana konsumtionskulturen.²⁸

I vår studie kommer bägge dessa sätt att definiera "tätortsnära landsbygd" till uttryck och mycket därmed. Vår studie visar att innebörden av att vara landsortsbo är mera sammansatt än vad föreställningarna om den lycklige "Bullerbynbon" eller den "nördige lantisen" innehåller. Den visar också att det inte finns några vattentäta skott mellan staden och landsbygden som sociogeografiska platser, därför att människor rör sig och kan pendla långa sträckor dagligen.

Den plats vi valt för vår studie befinner sig långt från ekonomiska och politiska maktcentra. Många av eleverna bor så långt ifrån skolan att de åker skolskjuts. Det bor fler människor där än att "alla har möjlighet att känna alla", men man har ändå kännedom om många. "Bullerbyliv" levs sida vid sida med ekonomisk och social utsatthet. Vi har frågat lärare och skolpersonal vad det betyder att arbeta på en sådan plats och möta barn som upplever våld hemma.

Det sociala nätverkets betydelse

Inom socialantropologin hävdas att människans drivkraft att vidmakthålla relationer i grunden är så stark, att den kan betecknas som en social instinkt. Tack vare denna instinkt har människan

kunnat överleva och utvecklas som art. Antropologerna tänker sig att denna sociala instinkt kan ha manifesterat sig som en specifikt mänsklig form av social struktur - det sociala nätverket.²⁹ I mänsklighetens tidigaste gryning var konstellationen mamma-pappa-barn alltför liten för att tillgodose barnens grundläggande behov av mat och omsorger. I stenålderns jägarsamhälle organiserade sig människor i grupper om 15 - 40 personer, tillräckligt stora för att tillgodose en arbetsfördelning där flera hjälptes åt att ta hand om barnen och skaffa mat till gruppen.³⁰

I början av 1970-talet utvecklades "nätverksterapi" som en form av behandling för att utveckla och understödja samverkansprocesser i sociala nätverk och frigöra nätverkens inneboende kraft att lösa problem. En av pionjärerna var den amerikanske psykiatern Ross Speck³¹. Speck definierade en persons sociala nätverk som *summan av de relationer som är av betydelse för personen ifråga*. Enkelt uttryckt kan begreppet "nätverk" beskrivas som en metafor för mänskliga relationer. Nätverksmedlemmar i Specks värld är de närmaste familjemedlemmarna, men också släkt, vänner, grannar, arbetskamrater och skolkamrater, samt professionella som socialarbetare och psykoterapeuter. De flesta människor har en intimsfär där ett fåtal människor ingår, kringgärdat av sfärer av mer eller mindre närstående. Nätverksmedlemmarna kan bidra med känslomässiga resurser, som psykosocialt stöd, eller instrumentella resurser, som ekonomiskt stöd. De kan också dränera nätverket på sådana resurser. Det är viktigt att ha i åtanke att nätverk är levande sociala system i ständig rörelse och förändring. De olika delarna i nätverket påverkar varandra ömsesidigt, vilket betyder att en förändring i en del av systemet leder till förändring i hela systemet. Det kan därför finnas en inneboende tröghet i systemet, som leder till att motkrafter mobiliseras om något inträffar som skulle hota systemets stabilitet. Ett kraftigt normbrott - som att en man misshandlar sin hustru - utgör ett sådant hot. Vi återkommer till vad det kan betyda för barnens sociala nätverk och då särskilt vad det kan betyda för den del av nätverket som utgörs av lärare och skolpersonal.

I sitt pionjärbete *Family and Social Network* från 1950-talet, observerade den engelska familjeforskaren Elisabeth Bott att nätverkets täthet

(connectedness) hade betydelse för arbetsfördelningen mellan makarna.³² Med täthet avses i vilken utsträckning medlemmarna i nätverket känner varandra. Nätverk kan vara täta (close-knit) eller glesa (loose-knit) och allt däremellan. När samtliga har kontaktlänkar till varandra är tätheten 100 %. Bott fann att par med glesa nätverk var mer jämställda än de med täta nätverk. Hennes tolkning var att med ett glest nätverk var det nödvändigt för paret att samarbeta, de med täta nätverk kunde påkalla hjälp från andra i nätverket. Botts studie visar att samtidigt som täta nätverk kan erbjuda trygghet, kan de minska möjligheterna till nyorientering.

Det afrikanska ordspråket "It takes a village to raise a child" fördes fram av Hillary Rodham Clinton när hon som USA:s First Lady på 1990-talet formulerade en vision för Amerikas barn. Hon fokuserade på betydelsen av människor utanför den närmaste familjen för barns hälsa och utveckling och argumenterade för en samhällsutveckling där alla känner ansvar för att barns behov tillgodoses.³³

Den amerikanska antropologen Susan Blaffer Hrdy har varit inne på liknande tankegångar. Hon har introducerat begreppet "allföräldraskap" som paraplybegrepp för de personer som förutom föräldrarna är engagerade i omvårdnaden av barn i ett samhälle.³⁴ Blaffer Hrdy menar att olika materiella förhållanden skapar olika former av föräldraskap. För att barnet skall knyta an till den som ger barnet omsorg och omvårdnad, behöver det inte föreligga något biologiskt släktskapsband. De personer som finns regelbundet tillgängliga för ett nära omvårdande samspel utvecklar barnen anknytningsrelationer till.³⁵

I den klassiska longitudinella studien *Overco-*

*ming the Odds*³⁶ hade det redan tidigare dragits liknande slutsatser. De amerikanska psykologerna Emmy Werner och Ruth Smith följde under 40 år en grupp om 698 barn, samtliga barn födda 1955 under svåra psykosociala omständigheter på ön Kauai, Hawaii. Det visade sig att en viktig faktor som ledde till att barnen utvecklade motståndskraft (resilience) mot bristerna i sin omgivning var om de hade en god och nära kontakt med minst en vuxen under sin uppväxt. Det finns således starkt forskningsstöd för att inte enbart föräldrar, utan även andra vuxna som är möjliga för barn att knyta an till, har en avgörande betydelse för barnens möjligheter till god utveckling även under svåra förhållanden.

De svenska psykologerna och pedagogerna Malin Broberg, Birthe Hagström och Anders Broberg har lyft fram Blaffer Hrdys begrepp och fört fram tanken på att skolan har betydelse för barn som en del av ett allföräldraskap. De menar att för barn som lever i utsatta miljöer och som har föräldrar som har svårt att knyta an till sina barn kan förskolan utgöra en kompenserande kraft. De vill medvetandegöra förskolepedagogernas roll som allföräldrar och vidareutveckla den. De ställer frågor till dem som är verksamma inom förskolan: Hur tänker du kring förskolans och pedagogers betydelse som en del av allföräldraskapet? Kan lärare och skolpersonal i grundskolan ha en betydelse som en del av ett allföräldraskap? Hur kan det se ut i praktiken?³⁷ Det är frågor som ligger nära de frågor som diskuteras i vår studie.

Att studera skolans möjligheter att stödja barn med svåra uppväxtvillkor på landsbygd

Fokusgruppsintervju som materialinsamlingsmetod

Enligt 14 kap 1 § Socialtjänstlagen har de som arbetar i skolan skyldighet att anmäla till socialnämnden om misstanke finns att ett barn eller en ung person far illa eller riskerar att fara illa. Det är inte lätt för en lärare eller annan skolpersonal att avgöra om ett barn far illa på det sätt lagen avser. Det är heller inte lätt att berätta för föräldrar att en anmälan gjorts till socialtjänsten. Ett sådant beslut har sannolikt föregåtts av diskussioner i lärarlag och skollledning. Vi antog därför att lärarna och skolpersonalen i vår studie redan hade en viss erfarenhet av att tala med varandra om sin oro för barn i utsatta sociala situationer.

Vi ville anknyta till denna erfarenhet och avstod därför ifrån att genomföra individuella intervjuer. Vi baserade vår studie på gruppdiskussioner. Vårt intresse var främst att ta del av *vad* lärare och övrig skolpersonal pratade om, därför att vi var intresserade av att ta del av deras erfarenheter. Vi var mindre intresserade av *hur* de pratade om sina erfarenheter, det vill säga det var inte deras interaktion som tilldrog sig vårt intresse annat än i ett avseende: Vi ville skapa möjligheter för lärare och skolpersonal att *del*a sina erfarenheter och *jämföra* dem. Vi tror att det är ett bra sätt att själv medvetandegöra vad man varit med om. Vi valde därför fokusgruppsintervjun som metod för att samla in vårt material.

Fokusgruppsintervjun inbjuder till samtal mellan deltagarna. Det är en forskningsmetod som har använts sedan länge för att studera de mest skilda ämnen, som exempelvis marknadsundersökningar, kulturanthropologen Bronislaw Malinowskis studier av Trobriandöarna i västra Stilla Havet på 1920-talet och William Foote Whytes studier av kriminella gäng i Boston på 1940-talet.

I Malinowskis och Foote Whytes studier användes metoden tillsammans med deltagande observation. Vår studie bygger på fokusgruppsintervjuerna och på kunskaper om det tätortsnära område vi valt för vår studie.

En fokusgrupp omfattar vanligtvis mellan fyra och åtta personer och en gruppleddare som presenterar temat för mötet och ansvarar för att gruppen håller fokus. För att underlätta samtalet och för att underlätta för deltagarna att hålla fokus brukar ofta någon form av *stimulusmaterial* presenteras.

För vår studie skapade vi fem fokusgrupper, med mellan fem och sex deltagare i varje grupp, från tre skolor inom området med elever i årskurs F-6. Deltagarna träffades vid två tillfällen. Varje möte tog en dryg timma. Sammanlagt deltog 28 personer, samtliga kvinnor i varierande åldrar. De flesta var lärare, ett fåtal specialpedagoger, någon skolsköterska och någon skolkurator. Flertalet deltagare bodde i bygden och hade en personlig anknytning till den. Monica var gruppleddare vid samtliga möten.

Urvalet skedde i olika steg. Inledningsvis krävdes intresse och godkännande från respektive skollledning, därefter efterfrågades intresse för att delta i studien. De som var intresserade träffades på ett gemensamt möte med oss forskare där vi presenterade studien. Vi kan anta att de medverkande i studien hör till dem som är intresserade av sociala frågor. Flera av deltagarna vid mötet uttalade sig mycket positivt och menade att en medverkan i studien gav möjlighet till fördjupning och vidareutbildning inom ett angeläget område.

Första fokusgruppsmötet Stimulusmaterial

Vid första fokusgruppsmötet delades berättelsen "När vi bodde på landet kände alla till hur det var" ut till deltagarna (se nedan). Berättelsen utgjorde stimulusmaterial för första mötet. Syftet var att underlätta för deltagarna att tala med varandra genom att ge dem något gemensamt att utgå ifrån, att samlas kring och att reflektera över. Materialet kan vara nästan vad som helst som gruppleddaren tror är lämpligt: en kort text, en tidningsartikel, ett ting, en teckning. Med en sådan utgångspunkt kan gruppdeltagarna själva välja om de vill fortsätta diskutera materialet, eller fortsätta med att

ge exempel från egen erfarenhet. Att börja med att efterfråga egna erfarenheter kan uppfattas som svårt och påträngande.

Berättelsen är skriven av Margareta och bygger på hennes forskning om mäns våld mot kvinnor.³⁸ Den är framställd som *en* kvinnas berättelse, men bygger på flera kvinnors berättande. Den vill ge en bild av hur det är att leva med en man som utövar våld och invitera till samtal om barnens situation. För att föra in samtalet på vad som kan vara specifikt med att leva på landsbygd i en sådan situation, görs jämförelser med staden. Till formen är berättelsen en monolog, men den öppnar sig mot läsaren/lyssnaren genom frågor, frågor som aldrig blir besvarade eller frågor som knapphändigt besvaras av berättaren.

"När vi bodde på landet kände alla till hur det var"

Du undrar naturligtvis varför jag inte lämnar honom. Det gör jag själv också. Det kommer antagligen inte att hålla i evighet och jag har också lämnat honom flera gånger. Varje gång har det verkat fungera som en väckarklocka, "nu måste jag skärpa mig, annars förlorar jag Anna och barnen". Så lyckas han skärpa sig! Så träffas vi, konstaterar att nu måste det till en ändring, gör upp planer för det nya. Problemet är att allt upprepas.

Vi har nog utvecklat någon slags balans i det här. Själva "lämnandet" är det som upprätthåller balansen, tror jag. Låter det konstigt? Han vet att han inte kan gå hur långt som helst, då lämnar jag honom, jag vet att jag kan lämna honom och gör också det när det blir för mycket. Då får vi lite avstånd och kan sedan komma närmare igen. Jag vet att jag kan göra något, jag kan lämna honom. Den vetskapen har fått mig att vara kvar, tror jag. Låter det konstigt? Du undrar över hur barnen har det i allt det här. Jag vill inte riktigt tänka på det.

Du undrar hur mycket han slagit mig. Mycket. När jag säger att jag lämnat honom flera gånger, hör jag att det låter väldigt lugnt och samlat. Ibland har det varit planerat och jag har sagt till barnen att "nu skall vi flytta hem till Hanna ett tag". Hanna är min bästa vän. Hon har stor familj och bor på en gård i trakten där vi bodde förut. Ibland har vi flytt hals över huvud, därför

att han varit galen, okontrollerad, vrålande, hotat med att döda mig.

Han är missbrukare. Han röker hasch regelbundet. Han började med det när han pluggade. Det var så vi träffades. Unga drömmare, skulle förändra världen. Han dricker också, rödvin mest, och öl. Jag är uppväxt i byn där vi bodde i flera år. Så alla känner mig. Man kan väl lugnt säga att han inte passade in. Och ändå ansträngde han sig och blev på något sätt accepterad. Han betydde nog en del för byn. Till midsommar var det alltid han som styrde mest med firandet. När vägen mitt i byn skulle breddas var det han som tog ledningen i fighten med kommunen. Några av gubbarna hölls med fiske, där var han med och ville lära sig. De gillade det.

När man läser om våldsamma män i tidningarna, är det ofta sadistiska galningar som beskrivs. Riktiga ufon. Ingen människa kan begripa hur någon kan vilja ha med en sådan att göra. Så är det inte med honom. Jag tror att de förstod varför jag vill vara med honom. De tyckte han var annorlunda, lite konstig, därför var det inte så konstigt om han gjorde konstiga saker. Låter det konstigt? Antagligen.

Nu har vi flyttat in till storstan. Det är skillnad. På landet visste alla vilka vi var och vi hörde till. I stan är det som att ingen hör till. Folk verkar mest intresserade av att hålla masken. Om jag längtar tillbaka? Ja. Men vi kunde inte försörja oss där, jag kunde inte försörja oss. Det är jag som har ansvar för ekonomin.

När vi bodde i byn reagerade personalen på dagis. Ibland var han berusad när han körde barnen till dagis. Då reagerade personalen blixtnabbt och ringde polisen - som också reagerade snabbt och satte upp en nykterhetskontroll. De visste ju precis vilken väg han brukade köra. Han är dömd för rattonykterhet ett par gånger. Han kom aldrig på att det var dagis som ringde polisen. "Hur mycket otur kan man ha" brukade han säga, "att åka rakt in i en poliskontroll flera gånger - på den lilla vägen." Det är nästan komiskt, mitt i eländet.

En gång hade han tagit med sig ett av barnen till systemet och blev nekad att handla för att han inte var nykter "du borde tänka på dina barn och inte dricka så mycket" hade de sagt åt honom. Det var något som min son berättade och var glad för:

Att någon brydde sig om honom och sade till hans pappa.

I stan är det aldrig någon som reagerar. Möjligen rynkar man på näsan om han kommer onykter och hämtar barnen. Så det gör han faktiskt aldrig. Jag får hämta dem i stället. Här är alla så mycket "finare" och vill inte ha med sådana att göra som inte är "fina". Här håller jag stenhårt masken för att inte skämma ut barnen. De blir retade ändå för att de kommer från landet.

Det är inte sant, det där jag sa om att jag inte tänker på barnen. Det gör jag hela tiden. Jag tror de lider lika mycket av hur det är hemma, som på att nästan inga vuxna reagerar. Jo förresten, hans kusin. Han blir rosenrasande. Hans pappa var alkoholist, så han tål inte föräldrar som dricker. Alla lyssnar på honom för att alla vet hur han hade det som barn. Han har liksom tillåtelse att ta barnens parti och tillrättavisa föräldrarna.

Jag undrar om de vet något i skolan? Skolan är ju nästan hela världen för barn. Där finns vuxna, där finns deras kompisar. Problemet med skolan tycker jag är att de verkar tro att det är "lugnt och fint" som är den vanligaste uppväxtmiljön för barn. Jag tror att det är tvärtom. Jag tror att de flesta barn har det svårt på ett eller annat sätt hemma. Jag tror att skolan bryr sig, fast man gör inte så mycket. Kanske de är lite blyga?

När jag berättar det här för dig, hör jag hur mesig jag låter. Hur jag liksom väntar på att någon skall gripa in i mitt och barnens liv. Själv är jag liksom för svag för att göra någonting - samtidigt som jag är stark som orkar dra runt hela familjen.

Frågor för att ge samtalet struktur och fokus

När alla läst igenom berättelsen inviterade Monica till ett fritt samtal med utgångspunkt från texten och från ett antal frågor. De första frågorna anknöt direkt till texten:

- Vad får ni för tankar kring kvinnans berättelse?

Genom berättelsen hade samtalets tema introducerats. Frågan inbjöd till reflexion och fungerade väl som öppnare av samtalet. Nästa fråga anknöt till den första, samtidigt som den förde in temat "stöd- och hjälpbehov":

- Vad tror ni skulle vara ett hjälpsamt stöd för kvinnan?

Nästa fråga introducerar platsens betydelse för våldets form och uttryck och för möjligheten att ge stöd:

- Hur ser ni på kvinnans funderingar kring skillnaden mellan att leva i stad och på landsbygd? Delar ni hennes uppfattning?

Efter dessa inledande frågor som rör en annan persons erfarenheter - kvinnan i texten - övergick frågorna till att fokusera skolans agerande vid misstanke om våld:

*- Har ni någon gång varit med om att ni **har haft** en elev som upplevt våld i hemmet? Berätta om hur ni fick reda på det. Vad gjorde ni då? Vem eller vilka gjorde något? Hur påverkades skolsituationen? Kunde skolan spela en positiv roll i elevens liv? Vilka dilemman ställdes ni inför?*

*- Har ni någon gång varit med om att **misstänka** att en elev upplevt våld i hemmet? Vad gjorde att ni fick den misstanken? Vad gjorde ni sedan? Vem eller vilka gjorde något och vad gjorde de? Hur påverkades skolsituationen? Kunde skolan spela en positiv roll i elevens liv? Vilka dilemman ställdes ni inför?*

Den sista gruppen av frågor vid det första gruppmötet riktade samtalets fokus direkt mot elevernas erfarenheter av att ha bevittnat våld:

- Vilka berättelser om våld i hemmet har ni hört från era elever? Har ni någon uppfattning om vilken tolerans för våld som råder? Hur ser ni som lärare på förekomst av våld?

Frågorna och berättelsen om den våldsutsatta kvinnan som gruppdeltagarna läste, gav samtalet en struktur som möjliggjorde gruppsamtal. Vi fick ett mycket rikt material som spelades in på ljudbandspelare och skrevs ut i sin helhet.

Andra fokusgruppsmötet

Åtta veckor efter första mötet samlades grupperna igen. Denna gång delades inte något stimulumaterial ut. Vi bedömde att det snarare skulle störa än stimulera det samtal som kom igång vid första mötet. Vid andra mötet utgjorde snarast det första mötet stimulumaterial.

Frågor för att ge samtalet struktur och fokus

De första frågorna inbjöd till reflektion över vad som hänt sedan förra intervjutillfället:

- *Har det förra samtalet påverkat dig? Din arbetsplats?* På vilket sätt? Har något ägt rum sedan sist som handlar om våld i nära relationer? Hur har ni då agerat?
- *Vid förra samtalet talade ni om att ni gör mycket för att stödja barnen.* Är ert handlande förankrat på skolan eller sker det mer spontant? Vad behöver ni för att kunna fortsätta med det? Vad behöver organisationen?

Nästa fråga placerade platsen för våldet - landsbygden - i fokus:

- *Finns det något mer att säga om det faktum att ni arbetar på en landsbygdsskola?* Vad innebär det för fördelar och begränsningar när det gäller att stödja barn som upplevt våld i hemmet?

Den avslutande frågan riktade fokus direkt mot möjligheterna att ge barnen stöd:

- *Vilka hinder och begränsningar finns för att de här barnen skall få det stöd de behöver?*

Även denna gång fick vi ett mycket rikt material som spelades in på ljudbandspelare och skrevs ut i sin helhet.

Analys av fokusgruppsmaterial

Totalt omfattar materialet utskrifter från 10 fokusgruppsamtal. För att få en känsla för *helheten* lästes materialet igenom flera gånger. Exempel på frågor som vägledde denna första genomläsning är: Vad handlar det om, vad är det som förmedlas, finns det gemensamma drag i materialet? Ett gemensamt drag visade sig direkt: Majoriteten av lärare och skolpersonal bodde på orten och ofta sedan generationer tillbaka.

I nästa steg plockades meningar och fraser ut som innehöll information som var relevant för *frågeställningarna*. Omgivande text markerades så att sammanhanget kvarstod. Meningarna och fraserna kondenserades så att innehållet behölls men uttrycktes med färre ord. De kondenserade meningarna kodades och grupperades i kategorier som återspeglade det centrala budskapet i intervjuerna.

På ett konkret plan skedde detta genom att i det utskrivna materialet färgmarkerades respektive tema

och informationen fördes vidare till ett "mind-map-system" (figur 1). I den slutliga delen av bearbetningen sammanställdes trender och tendenser i materialet.

Figur 1. Mind-map

Genom detta arbetssätt identifierades tolv teman med flera underrubriker. Dessa teman sorterades in under de sex huvudrubriker som motsvarade studiens frågeställningar:

- Det landsbygdsspecifika och dess möjligheter och begränsningar
- Hur märker man?
- Vad märker man?
- Hur agerar man?
- Relation mellan skolan och socialtjänsten
- Berättelser om våld

Det fanns en hög medvetenhet om att alla barn i skolan inte levde i de bästa av uppväxtmiljöer och att en del av barnen riskerade att fara illa på olika vis. Gruppdeltagarna hade emellertid svårt att skilja ut våldsupplevelser i hemmet från andra typer av svåra livssituationer, som fattigdom, missbruk eller brist på ambitioner och engagemang från föräldrarnas sida. Det är inte säkert att denna svårighet att urskilja olika problem nödvändigtvis utgör en stor nackdel för barnen. För dem är det sannolikt viktigast att de uppmärksammas och skolpersonalen har en bred kunskap om orsaker till de problem som kan leda till att personalen far illa, än att de har en precis detaljkunskap kring specifika problem. I fokusgrupperna reflekterar skolpersonalen emellertid över sina behov av att ha mer kunskap om olika slag av missförhållanden för att öka synliggörandet av de drabbade barnen och öka

möjligheterna att hjälpa dem på bästa sätt.

Det hade förenklat arbetet med vår studie om skolpersonalen talat om ”barn som upplevt våld i hemmet” som en egen kategori av barn i risk för att fara illa. Det hade gjort det tydligare för oss att utläsa vad det var barnen utsatts för. Istället var samtalen i fokusgruppsintervjuerna mer glidande och pendlade mellan tal om barn som upplevt våld och barn som på andra sätt upplevdes fara illa. Vi tolkar dock detta som ett resultat i sig och resultatet leder till nya frågor: Kan det vara så att barns responser på att uppleva våld inte skiljer sig så mycket från deras responser på att leva i andra svåra livssituationer? Kan det vara så att skolpersonalen behöver mer kunskap för att kunna identifiera just dessa barn?

Kan vuxenvärlden behöva respondera på ett alldeles särskilt sätt?

Med detta i åtanke kan vi ta oss an de centrala delarna i rapporten. Det följande avsnittet inleds med att fokusera på vad skolpersonalen märker och hur de därefter agerar. Vidare tar vi fasta på vad som eventuellt kan vara att betrakta som specifikt för landsbygden. Slutligen går vi in på den ofrånkomliga frågan om relationen mellan skola och socialtjänst. En tydlig skärningspunkt mellan dessa båda aktörer uppstår självklart på skolans arena.

De citat och berättelser som används är ändrade i specifika detaljer kring namn, kön, geografiska platser och aktiviteter. Detta för att undvika igenkännande.

”Magkänslan” aktiveras

Under gruppsamtalen framhålls den något diffusa ”magkänslan” som en central kompassnål. Man litar till sin intuition och förmåga att känna in och se små tecken på att något inte står rätt till. Veckans första lektion ses som ett tillfälle ”scanna av” hur eleverna mår. Det kan handla om hintar, diffusa skämt, rädsla för att gå hem inför helger och lov, barn som berättar att de tycker det är otäckt att sova, barn som ljuger, barn som inte litar på vuxna. Det verkar sammantaget som det handlar om en vag känsla av att barnet ropar på hjälp. I detta sammanhang resoneras det också en del kring gränsfall. Barn som man inte tror är direkt utsatta för något allvarligt, men som inte verkar ha det riktigt bra ändå:

”Fast jag tycker ofta att när man märker att barnen far illa så får man den där känslan i magen. Hela barnet utstrålar det på något vis. Så får jag den där känslan, jag vet inte varför, men att jag vill bry mig om. Det här pratar vi ofta om, att vi skall hålla ett extra öga på något av barnen hos oss.”

Vad får magkänslan att aktiveras? Det finns en stor samstämmighet om vad som kännetecknar de barn som ger upphov till oro. Följande teman beskriver de vanligaste kännetecknen:

- Personal har tidigare kännedom om barnet eller familjen
- Barn som aktivt söker vuxenkontakt
- Tecken på omsorgsbrist
- Beteende och förändrat beteende
- Barn som berättar

Personalen har tidigare kännedom om barnet eller familjen

En del barn finns det informell information om redan inför skolstarten. En familj som man känner till, föräldrar eller syskon som har varit tidigare elever. Skvaller och rykten som förekommer i lokalsamhället präglar förståelsen av barnet innan det själv haft möjlighet att profilera sin egen person. Det är tydligt för skolpersonalen att det finns fördelar och nackdelar med förkunskap kring barnets

förhållanden. Man riskerar som personal att redan från början sortera in barnet i ett speciellt fack och missa just det här barnets personlighet. Å andra sidan kan det vara en fördel att ägna barnet ökad uppmärksamhet redan från skolstarten. Personalen reflekterar över begrepp som skam och stämpling:

”Jag vet ju vad hennes pappa blev utsatt för när han var liten”.

”Du känner ju till familjen flera generationer tillbaka”.

”När vi får syskon och så i klassen, så vi vet redan lite hur de har det hemma”.

”De flesta vet ju vem man är och så och då vet man ju vilka barnen är”

”Att en del barn får ju ta, jag menar alla rykten som går om deras föräldrar, sedan får ju barnen ut för det, jag menar det var ju redan stämplat”.

Barn som aktivt söker vuxenkontakt

Det finns i de flesta klasser några barn som ofta behöver prata av sig. De väntar ut sin lärare eller söker upp henne för att få avlasta sig bekymmer. Det är barn som tar varje tillfälle till vuxenkontakt och nästan ”punktmarkerar” läraren för att få uppmärksamhet. Vissa små barn kan vara onaturligt tillgivna och vilja följa med lärarna hem, en del ungdomar ringer lärarna på fritiden. Läraren uppfattar dessa kontakter som oerhört angelägna, men svåra att få ihop tidsmässigt. Det verkar vara förknippat med känslor av skuld när man inte kan finnas till hands i den utsträckning som barnen efterfrågar:

”Det man kan känna är att man har mycket lektioner och det är stressigt och sådär och så kommer de där flickorna och pojkarna som söker sig till oss. Och jag hinner inte öppna min dörr för när det står ett ansikte där och jag har speciellt en som punktmarkerar oss något enormt och jag har bråttom och skall kopiera och skall ned till nästa lektion och man känner ju lite dåligt samvete ibland, oj jag hann inte prata med henne idag. Undrar nu vad det var hon ville säga nu efter helgen, jag såg på henne att hon inte mädde bra och att säga att du, jag har inte tid just nu, för hon sväljer nästan då, det tycker jag är jättejobbigt.”

"Jag kan ju inte lämna min klass heller liksom, jag är tvungen att springa på min lektion och när jag kommer ut och är ledig, då är hon på lektion kanske. Men det får man ju tampas med och det tycker jag är jobbigt ibland."

Tecken på omsorgsbrist

Barn som är hungriga, trötta eller smutsiga väcker automatiskt oro hos personalen. En del barn verkar ha det kaotiskt runt omkring sig med stora brister när det gäller att få med sig saker till skolan, ha på sig kläder som passar vädret eller göra läxor. Det är barn som har ett bristfälligt vuxenstöd. I en del familjer behöver skolpersonalen av olika anledningar komma till hemmet och upptäcker misär i hemförhållanden som socialtjänsten vid sina föranmälda hembesök sällan får tillgång till. Påfallande få berättelser handlar om skador och blåmärken och det verkar inte heller vara frekvent förekommande som upphov till misstankar om att ett barn far illa. Däremot reflekterar gruppdeltagarna mycket om huruvida brist på omsorg är att betrakta som miss-handel. Vad gör mest ont? Var går gränsen?

"Ja var går gränsen, att det inte finns någon mat när du kommer hem från skolan, att man inte har rena kläder, att jag får gå till tvättkorgen och hämta smutsiga gymnastikkläder, är det barnmisshandel, alltså den där vardagliga omsorgen? Eller är det bara rena slag som räknas? Man kan ju bli fundersam ibland."

"Jag pratade med en, det var ju många år sedan, hon är ju vuxen nu, men ibland så tyckte hon att de fysiska slagen var bättre än de psykiska."

Beteende och förändrat beteende

Lärare träffar barn dagligen under lång tid. Därmed har de möjlighet att notera förändringar hos barn över tid, en möjlighet som de flesta vuxna utanför familjen saknar. Beteende hos barnen som leder till oro är brist på koncentration, svårigheter med relationer till kompisar, brister i skolprestation, självdestruktivitet och nedstämdhet. Man uppmärksammar också barn som har ett undvikande beteende och som verkar skydda sina föräldrar

på olika vis, barn som döljer och som verkar vara upplärda i konsten att "säga det som förväntas av mig". Ibland kan det också handla om barn med ett annorlunda eller undvikande sätt att bete sig:

"Det var alldeles svart. Han hade målat hela skåpet svart och skrivit med svart och det var väldigt obehagligt att se det. Man visste ju att han mådde så dåligt"

"Hans sätt att exponera sin kropp, ja allting såg man"

"Det här med att de inte har det bra kan man ju se på att vi har haft barn som blivit lovade många saker som aldrig blir av"

"Jag hade en gång en tjej i 5:an, det dröjde ett tag innan jag upptäckte det, men sedan slog det mig att vad jag än sa så... hon frågade så lurigt, hon undrade vad jag hade gjort i helgen, sedan hade hon alltid gjort precis samma fast mycket bättre. Typ om jag hade bakat så hade de bakat dubbel sats och så"

Barn som berättar

Det händer också att barn berättar om sina svårigheter för sina lärare, ibland i förtroende, andra gånger mer i förbifarten. Barn berättar också för andra barn, som i sin tur berättar för lärarna. Lärarna beskriver hur svårt det är att rätt förvalta dessa förtroenden. De hamnar i svåra dilemman när de ska avgöra var gränserna går för vad som kan vara ett förtroligt samtal som är viktigt för tilliten att inte föra vidare och det som kräver mer omfattande insatser där de har skyldighet att involvera föräldrarna och anmäla till socialtjänsten:

"Det är ju en tjej, hon skriver saker och ger små signaler som gör att man funderar. Än så länge har vi inte något direkt att ta på, men det är många småsignaler och vi börjar lägga det pusslet"

"Samtidigt söker hon faktiskt upp oss och säger att hon inte har det bra."

”Magkänslan” prövas

Oavsett hur man får sin första aning om att barnet kanske kan ha det svårt så går man därefter vidare i sitt sökande efter att förstå mer av sammanhanget. Alla gruppdeltagare känner igen sig i beskrivningen att det är den första skärpta uppmärksamheten som gör att man går vidare i sina försök att förstå hur barnet har det. Man försöker skaffa sig fördjupad kunskap, men också på olika vis försöka underlätta för de barn som man är orolig för. Man försöker skaffa mer information, men framförallt prövar man sin magkänsla genom att intensifiera sin kommunikation med barnen och agera på ett sätt som innebär stöd. Följande teman utkristalliserar sig i intervjuerna:

- Skaffar mer information
- Frågar barnen

Skaffar mer information

Man litar i hög grad på sin initiala magkänsla och försöker få den bekräftad på olika sätt och man försöker skaffa sig kunskap om det aktuella barnet och dess situation genom att prata med kollegor och vara uppmärksam på annan information i lokalsamhället:

”Ja, jag tror ju att om jag misstänker någonting så luskar man ju lite, då frågar jag t.ex. Ann-Marie som har bra koll, eller så, eller någon annan, om vet du något om hemförhållandena och sedan kan man gå vidare därifrån så, kanske får man bekräftat eller så kanske man förstår att det var kanske inte så då. Men att man inte lämnar det och att man söker mer information. Jag tror att det kan vara lättare på landet än i staden”.

Gruppdeltagarna ger uttryck för en stor uppfinningsrikedom när det gäller att hitta länkar till barnet. Man pratar också om att man försöker känna av stämningar, sorterar i sina egna känslor och man anstränger sig för att bli bättre på att tolka signaler. När man skaffar sig mer kunskap om barnets situation ger det ibland mod att gå vidare och prata direkt med barnet:

”Jag tycker det är så himla ofta att det är så viktigt att ha bakgrundskunskap, att ha kunskapen, men att inte att nödvändigtvis använda den. Särskilt om man är misstänksam mot något, om det nu ändå är något som jag har sett med egna ögon, min kollega har sett också, men vi har ändå inte riktigt på fötterna för att kunna gå vidare. Får man sedan då dessutom reda på vad som hänt på helgen och får indikationer från kompisar och så vidare... de sista sakerna kan jag ju inte använda, men det kan få mig att få modet eller vad man säger, eller jag har nog tillräckligt ändå, tillsammans med det där andra bakgrundsmaterialet, men jag använder bara det jag sett och hört eller vad min kollega har sett och hört, så det är liksom... det är de här bakgrunderna man plussar på”

Frågar barnen

När det kommer till att fråga vidare direkt till barnen kommer en ambivalens till uttryck. Man beskriver hur man försöker hitta någon form av balans mellan att fråga barnen och att undvika att fråga. Det är svårt att avgöra var den gränsen går. Barnen har rätt att få bli respekterade om de väljer att inte berätta om sin hemsituation, samtidigt som ett respektfullt bemötande förutsätter att man intresserar sig för att barnet uppvisar tecken på att inte ha det bra. Gruppdeltagarna beskriver hur de försöker undvika att barnet ska känna sig utpekad och om man pratar med barnet så gör man det i enskildhet. En annan aspekt som skolpersonalen lyfter fram gäller den egna kompetensen att hantera sociala svårigheter. Återkommande invändningar mot att gå vidare i samtal med barnen handlar om att de inte har rätt utbildning och att samtal med barn om deras livssituation egentligen inte tillhör deras arbetsuppgifter:

”Men man får ju acceptera också, det skall ju inte vara av nyfikenhet utan det skall ju vara för barnens bästa. Jag tror att det är jätteviktigt, för barnen kommer i kläm, för har man fått hemifrån att det här får jag inte säga... och så

fortsätter vi att pressa. Det finns ju de som är utbildade bättre på det än oss”.

”Jag kan väl känna också att i de situationerna kan man vara den där trygga stabila som brydde sig mycket om barnet och lyssnade, det kommer ju småsaker då ibland”.

”Men det är jättekomplicerat, sedan kommer de ju in med skammen också, de kan skämmas”.

”Jag tror att det är jättesvårt egentligen att göra rätt, men man måste ju tänka så att då, just då, tyckte vi att det här var rätt. Sen att det inte blev rätt i slutändan, men så är det ju... ibland...”

Ett exempel på hur en förtroendefull relation mellan skolpersonal och elev kan utvecklas berättar en av gruppdeltagarna om:

”Jo, jag kom honom nära. Jag frågade honom sedan själv vad det var som gjorde att han började prata med mig. Han sa då att Du ljög för mig

en gång, och då förstod jag att du tyckte om mig. Ljög? Det var att jag skyddade honom lite. Det var så att jag gav honom en smörgås på morgonen och då kom det en större tuff elev och sa ”sitter du här och äter”. Då sa jag att han inte hann äta i morse så han tog med mackan hit. Det första han sa i varje fall, när han började berätta:

- Hur gör du när du slår dina barn?

Då ville han ju berätta, jag sa att jag inte slår mina barn och man får inte slå sina barn.

- Nej inte i skolan menar jag, utan hemma.

Jag sa, man får inte slå barnen hemma heller och jag vill inte slå mina barn heller. Då gick han hem till sin pappa, sedan kom han två dagar senare och sa: Jag frågade pappa, jag berättade vad du hade sagt, att fröken säger att man inte får slå barn.

Sedan dröjde det några veckor, sedan kom det liksom, vad som hade hänt.

Hjälpa och stödja

För de flesta av gruppdeltagarna var det inte vatten-täta skott mellan att känna "i magen" att något var fel och att försöka göra något för barnet. Det var snarare så att magkänslan ledde till att man gjorde något för barnet, som i sin tur betydde att man fick reda på mer om barnets situation. Detta kunde i sin tur leda till att man ökade sina hjälp- och stöd-insatser. Följande hjälp- och stödteman utkristalliserade sig i gruppsamtalen:

- Ökar i omsorg
- "Fix och trix"
- Samarbetar och hänvisar vidare

Ökar i omsorg

De barn som väcker känslan av oro hos personalen blir ofta föremål för en förhöjd omsorgsnivå och därmed också en förhöjd tillsyn. Det handlar om fysisk närhet, kramar, sitta i knä och att ge uppmuntrande blickar, likaväl som en ökad tillgänglighet för att prata eller bara finnas till hands. Personalen försöker också mer konkret representera det trygga och stabila och bära hoppet om att det finns möjligheter i livet. Vad man förmedlar är medmänsklighet och att man genuint bryr sig om barnet och dess livssituation. I intervjuerna framkommer att man i regel har en ambition att etablera en relation till barnet i syfte att nå fram med sitt stödjande agerande.

"Man försöker ge dem lite extra tid".

"Det är deras tillflyktsort".

"Vi är deras trygghet".

"Sedan är det väl alltid så när man har ett barn som är onaturligt tillgivet... kan jag få följa med dig hem... då börjar man tänka lite grann".

"Jag kan tänka mig att jobbar jag med människor så är jag mån om människorna, jobbar jag med barn så är jag ju mån om dem i min klass, jag är den personen... det är anledningen till att man blir lärare också... eller att man jobbar på det sättet... man månar om barnen, man vill värna om dem och pyssla om dem lite extra när man ser att de behöver. Kanske någon

man ser eller förstår att den kanske inte får så mycket kramar och det här, den kan man ju ge en extra kram också, det är nog nästan instinktivt också tror jag, faktiskt".

Fix och trix

Skolpersonalen ger exempel på ett praktiskt och handfast agerande när det gäller barnen. Det handlar om att servera frukost, packa extra matsäck, skjutsa och hämta, se till att betala för skolutflykter, skoltröjor, fixa skridskor och annat som fattas barn som är mer utlämnade till sig själva. Agerandet är kompensatoriskt och syftar till att minska de utsattas utsatthet och utanförskap. Samtliga gruppintervjuer beskriver olika speciallösningar, smidiga planer och lite vita lögnar - allt i syfte att öka tryggheten för barnet det berör och ge henne/honom ökade möjligheter att fungera praktisk. Man är medveten om att man arbetar utanför ramen för sitt uppdrag, men vill ändå hävda att det är en förutsättning för pedagogiken att dessa hundratals små lösningar organiseras och administreras smidigt för att möjliggöra vissa barns skolgång.

"Jag stod i morse hemma och bredde några extra smörgåsar - det står inte heller i någon arbetsbeskrivning... att jag skall göra matsäck till dem som oftast inte har med sig".

"De skulle på skolresa idag, då plockade ju Camilla upp dem för att de säkert skulle komma i tid... så de fick åka med klockan tjugo i sex och så... och lite så där... sånt gör vi ju".

"Jag skjutsade och hämtade också ett barn i morse... för att det skall fungera... det är ju inte säkert att det gör det annars".

"Men man undrar ju om det skall ligga på läraren så mycket som det gör. Det är ju mycket som man som lärare skall göra, det tar ju mycket energi och kraft när man har barn som verkligen har upplevt den här biten ju som tar det tyngst. Grejen är ju att när man är läraren så är man ju den där trygga personen som står där varenda dag, det är ju så och jag förstår ju barnen med att det kanske är den enda tryggheten de har".

Samarbetar och hänvisar vidare

Personalen är väl medveten om de aktörer som finns inom skolhälsovården, socialtjänsten och barn- och ungdomspsykiatri. Att hänvisa vidare och att samarbete med dessa ingår som en naturlig del i det vardagliga arbetet. Personalen är också väl medveten om sin anmälningsplikt. En annan viktig del i agerande är det kollegiala samarbetet. Lärare är många gånger utlämnade till sig själva och man beskriver hur viktigt det är att "stämna av", "få tillfälle att diskutera" och "kontrollera sin magkänsla mot de andras".

I läroplanen står det att man skall individanpassa undervisningen, men det finns även ett krav på rättvisa och regler om att man inte får särbehandla elever. Lärarna uppfattar läroplanen som fyrkantig och att den hindrar det arbete som krävs för att se barn som far illa. Lärarna är kritiska till att barnens hemsituation är en relativt lågt prioriterad fråga på konferenser och de efterfrågar tydligare stöd och handledning. De önskar också arbeta förebyggande och vill skaffa sig mer kunskap och ha mer tid för reflektion. Som det nu är så ventilerar man dessa frågor som hastigast på stunder som egentligen inte finns.

I relation till andra aktörer framkommer dilemma av framförallt två slag. Det ena handlar om att steget till kontakt blir så stort och allvarligt, så som är fallet när man gör en anmälan till socialtjänsten. Vissa gruppdeltagare har erfarenhet av att mer tipsa föräldrar om kontakt med socialtjänstens olika öppenvårdsinsatser och liknande, vilket upplevs som mer funktionellt och hjälpsamt. Det andra dilemman handlar om att man som skolpersonal uppfattar att man skulle kunna vara så mycket mer behjälplig i situationer där andra aktörer är

involverade. Man ser sig som en outnyttjad resurs och upplever att andra aktörer betraktar de resurser lärare och skolpersonal innehar, som oviktiga:

"Jag tror att man behöver tänka kring tystnadsplikten mot de som jobbar på socialtjänsten, att ta bort tystnadsplikten. Jag skulle vilja ha ett bollplank, så känner jag. Ha någon man kan ringa till, dit jag vet att jag kan ringa och bara säga, det här har jag hört och sett, vad skall jag göra. För ibland så kanske man blundar, det blir så stor apparat".

"Men jag kan förstå att de som jobbar i skolhälsovården att de har en viss typ av tystnadsplikt som läkare och så, men det blir ju sparringproblem för oss, för oss som jobbar och just det att vi ibland känner sig väldigt dum gentemot föräldrar och elever när man inte vet någonting".

"Eller tvärtom, många gånger så har man ju som klassföreståndare jättemycket mer kunskap än elevhälsan har och att de inte utnyttjar den. Vi vet ju ofta saker för vi träffar barnen hela tiden, medan de bara gör punktinsatser. Då är det ju klart att de inte får samma bredd i sin information. Vi kanske har haft den informationen i två år, på olika sätt.

"Ja men alltså, om det har framkommit i samtal med kuratorn att det är rasande tjeovigt hemma, kanske kuratorn skulle kunna säga så här att det är en rasande jobbig hemsituation skulle du kunna ha lite öron och ögon öppna och se lite grann, därför att det kan ta sina varv hur det uttrycks, titta, fråga efter hur det är och därför att vi ser honom i vardagslivet, i korridorerna vi ser honom i helt andra situationer än vad en kurator gör, dit de går, men vi får ju inte heller då".

Att arbeta i skolan på landsbygden

I det mindre lokalsamhället finns flera informationskällor som direkt och indirekt har inflytande på skolpersonalens kännedom om de elever de möter i skolan. Gruppdeltagarnas familj, anhöriga, bekanta och grannar bär alla med sig berättelser om de boende i byn:

”... min man är fotbollstränare...”

”... min dotter såg på stan...”

”... jag bor ju granne med dem så...”

Eftersom många själva bor där de arbetar så har de också själva olika personliga och privata funktioner. De befinner sig inom ett begränsat fysiskt område när de skall utföra sysslor utanför arbetet:

”Jag jobbade på macken tidigare, så jag vet en del om folk”

”Dagens ICA” (avser dagsaktuellt lokalt skval-
ler)

”... folk är rätt bra på att prata...”

Vad betyder det att vara lärare eller annan skolpersonal på en ort där det inte bor fler människor än att ”alla har möjlighet att känna alla”, när barn ger olika tecken på att allt inte står rätt till?

Flera olika funktioner i lokalsamhället - fördelar och dilemman

Landsbygden har vissa likheter med andra lokalsamhällen, som exempelvis förorter, småsamhällen och stadsdelar. Vad som skiljer glesbygd och landsbygd från andra lokalsamhällen är att världarna går mer samman. Man arbetar oftare i samma kontext som där man lever sitt privata liv. Man är privatperson i flera olika skepnader. Man kan exempelvis vara släkt, granne, handbollstränare eller förälder till en kompis till en elev. Sannolikt handlar man i samma affärer. Tillhörigheten till lokalsamhället är dessutom också ofta befäst genom att man haft bindningar sedan generationer tillbaka. Följande figur kan sammanfatta de olika kretsar i lärarnas och skolpersonalens privatliv som berördes av det faktum att de arbetade på landsbygd:

Figur 2. Flera funktioner i lokalsamhället

Det faktum att lärare och skolpersonal har flera olika funktioner, får konsekvenser när de har elever som far illa eller misstänks fara illa.

Barnet i skolan

Gruppdeltagarna är eniga om att närheten mellan skola och det övriga livet är övervägande positivt för barnen. Barnet blir mer synligt och bekräftat av samma personer i olika sammanhang. Lärare och skolpersonal kan representera ett tryggt och återkommande inslag i en vardag som förövrigt kan vara ganska osäker. För de äldre barnen kan det vara mer komplicerat. De kan i större utsträckning uppvisa ett undvikande beteende och ge uttryck för känslor av skam, när deras livssituation uppmärksammas.

Föräldrarna

Att tvingas möta föräldrarna till barn i svåra livssituationer i olika sammanhang även på fritiden, är påfrestande för alla parter. Föräldrarna är medvetna om att de och deras barn blir föremål för en ökad kontroll. De uppvisar som regel ett undvikande beteende. I ett fåtal fall berättar gruppdeltagarna om erfarenheter av att föräldrar söker stöd och hjälp hos skolpersonalen.

Skolpersonalen

Gruppdeltagarna berättar att de ikläder sig en självpåtagen roll som rollmodell även på fritiden. Yrket får därmed inslag av det ”kall” som läraryrket förknippats med i äldre tider. De menar att det är viktigt att de behåller sin position när det gäller sådant som att veta vad som är rätt och fel och att vara rättvis och artig när de möter skolbarn på sin fritid. Detta innebär en begränsning av friheten och naggat skolpersonalens personliga integritet. Gruppdeltagarna är dock överens om att detta ingår i jobbet och är ofrånkomligt kopplat till den funktion man har som lärare och skolpersonal.

Skolpersonalens familj

Gruppdeltagarnas familj benämns i samtliga gruppsamtal. De kan fungera som informella informanter när det gäller att känna till vad som händer i lokalsamhället. De kan också indirekt påverkas av den status och funktion yrket som lärare eller skolpersonal innehar. Sekretessen är något som hålls högt, vilket gör att man som skolpersonal inte kan delta i samtal som handlar om elever i skolan även om dessa också är grannar, lagkamrater i fotbollslag. Detta kan innebära begränsningar i interaktionen mellan läraren som förälder och de egna barnen. Att kunna tala fritt med sina föräldrar om sina kamrater är något som är viktigt för alla barn.

Andra personer i lokalsamhället

Övriga innevånare i lokalsamhället vet självklart vilka som är lärare eller skolpersonal, men det förefaller vara så att det är på den enskilde lärarens ansvar att se till att hålla fokus på de suddiga gränserna mellan yrkesjaget och privatjaget. Medverkan i lokala festligheter och sociala sammanhang försvåras genom den kunskap skolpersonal har om andra personer i lokalsamhället. Detta är ett dilemma man delar med andra yrkesutövare i lokalsamhället som socialarbetare, sjuksköterskor och poliser. Vad som ständigt skiljer lärare och skolpersonal från dessa yrkesgrupper är att de träffar sina elever dagligen under många år.

”Vad jag tycker är jobbigt är när jag möter någon som är på väg att göra något man inte ska. Jag måste ju säga något, annars är man ju körd som fröken. Det är nog en yrkesskada hos oss. Min man säger ibland: ”Måste du lägga dig i allt...” Jag gör nog det utan att jag tänker på det”.

”Det är ju lite farligt också, man har ju det här när man bor nära och så... det här med sekretess. Man måste ju tänka på det - vad man kan säga och så. Är detta något jag fått reda på jobbet... eller är det sådant man skvallrar om vanligt så att säga. Man måste hålla isär - det kan vara det som är lite knivigt”

”Fast vi har faktiskt blivit hotade och det var ingen trevlig känsla. Vi gjorde en anmälan till socialtjänsten om en elev som inte mädde bra och som inte hade det bra. Eleven blev tvångsomhändertagen och då blev vi hotade. Jag har gjort ännu en anmälan efter det, men efter det... jag passar mig... jag backar”.

”Mina egna barn. De gick på dagis hela dagen, jag visste inte om det då, men att ett av barnen i den där syskonskaran gick på samma dagisavdelning, mamman hotade att inte göra så trevliga saker”.

Gruppdeltagarna beskriver hur de har en snabb tillgång till bakgrundsinformation och att de i regel känner till situationer och händelser i ett tidigt skede. Ibland blir gränserna mellan allmänt prat och mer allvarliga uppgifter suddiga. Det vanligaste sättet att hantera detta problem är att prata med sina kollegor om uppkomna situationer. Oklara gränser förekommer åt båda håll. Man får reda på lokala nyheter från sin privata sfär som man måste ta ställning till om de är angelägna att använda sig av i jobbet och man kan ta del av allmänt socialt prat om händelser på byn som man som personal vet mer om utifrån sitt arbete. Då gäller det att hålla tyst. I detta sammanhang beskrivs en hel del ambivalens, såväl för egen del som för de barn och föräldrar som uppmärksammas. Å ena sidan tänker man att det kan vara tryggt för barnen att se sin lärare då och då på andra ställen - å andra sidan kan man se det som jobbigt att vara synlig även på sin fritid, framförallt för föräldrarna. Att ”fröken” kan dyka upp på de mest oväntade ställen, kan uppfattas som negativt. Att vara ”fröken” i sitt eget privatliv får även konsekvenser i lärarnas och skolpersonalens egna liv. Gruppdeltagarna berättar om hur de ständigt får fungera som rollmodell och förebild, hur de måste förhålla sig tyst och neutral när ”snacket går på byn”, hur de undviker vissa festligheter och vissa offentliga miljöer. Mer allvarliga berättelser förekommer också, det handlar om begränsningar som påverkar de egna barnen, det handlar om hot och om vittnesmål i rättegångar.

ETT SOCIALT NÄTVERK ÄR SUMMAN AV BETYDELSEFULLA RELATIONER

I den idealiserade bilden av landsbygden som en stor Bullerby, brukar det framhållas som en tillgång att en och samma person återfinns i olika funktioner. Det ger möjlighet att skapa täta nätverk, korta beslutsvägar och har stor stödjande potential. Om det gäller en livssituation som har sin grund i ett normbrytande beteende, blir situationen betydligt mer komplicerad. När det gäller en mans våld mot den kvinna han lever tillsammans med - det som var utgångspunkt för vår studie - kan det finnas krafter i nätverket som vill dölja vad som hänt, därför att det hotar inbördes relationer och kanske hela nätverket? Om förövaren är arbetskamrat till lärarens bror? Deltar i samma jaktlag som lärarens man? Om läraren har information om modern, som skulle sätta henne i dålig dager om det kom fram? Om man har kännedom om att det förekommit våld i föräldrarnas ursprungsfamiljer - orsakar en sådan kunskap uppgivenhet eller dess motsats? Hur relaterar sig tanken om lärares möjligheter att utöva Allföräldraskap till förekomsten av normbrytande beteende inom stora täta nätverk? Det finns många frågor att ställa, därför att det kan finnas flera anledningar till att ett normbrytande beteende hos en person inom ett tätt nätverk påverkar flera olika relationer och kan hota att rubba hela nätverket.

I gruppsamtalen nämns tre olika typer av nätverk med sina speciella kännetecken och som samtliga beskrivs som vanligt förekommande. När något hänt som tydligt bryter mot normerna, när ett barn far illa eller riskerar att fara illa av någon annan orsak, erbjuder de olika möjligheter och begränsningar. De är:

- Den välkända socialt välfungerande familjen
- Den välkända familjen med social problematik
- Den flyttande familjen

Den välkända socialt välfungerande familjen

Välkänd syftar på att bägge eller en av föräldrarna har släkt som bott länge på orten, kanske i flera generationer. Det mesta verkar bra utåt sett. Man har arbete, umgås på lokalsamhällets olika arenor, har god ekonomi och ett bra boende, men det finns en misstanke hos skolpersonalen att barnen inte har det bra. Allt pekar egentligen i en annan riktning - ändå finns den gnagande oroskänslan. Det är inte lätt för lärare och skolpersonal att närma sig nätverket och benämna sin oro. Det uppstår osäkerhet kring hur man ska agera, vilka slutsatser man ska dra och vilka beslut som ska fattas. Man ser det kompetenta och stödjande nätverkets struktur som intäkt för att inte agera. Samtidigt gnager oron kring barn som verkar visa tecken på att inte ha det bra (figur 3).

Figur 3. Den välkända socialt välfungerande familjens sociala nätverk: Tätt och till synes oproblemiskt

I gruppsamtalen framkommer att det är förenat med stora svårigheter att veta vilken roll man ska ta i nätverket:

”Sedan ibland är det så att man funderar på det här att, vi pratade om det förra gången, om det är liksom någon skillnad, om det spelar någon roll med hjälpen om det är samhällsklass... vart man befinner sig i samhället... om de är som vi... alltså familjerna om man säger så... hur de bemöts om det bemöts på olika sätt... beroende på om man är högutbildad eller om man är lågutbildad”.

”Att man tassar... jag vill inte säga att man tassar på tå, men att man avvaktar mer när... för att när man har lite högre ställning, du vet kontakter, det är mycket sådant där”.

”Om det är en politiker... eller någons frissa eller så. Och man kan ju vända det åt andra hållet också, det kan jag känna med några killar vi hade visst vi har hört att de har varit ute och tagit några öl. Men vi vet också att de spelar fotboll och då kan man känna att det är OK... att det tillhör det naturliga... då kan man släppa det. Men så har vi en annan kille som vi vet att hans pappa har alkoholproblem skulle man höra mycket om honom så blir det ju en annan sak”.

Den välkända familjen med social problematik

Även i denna familjeform är *välkänd* liktydigt med att man bott länge på orten, kanske i flera generationer. Sedan generationer tillbaka finns det också kännedom om att det finns social problematik av något slag (figur 4)

Barnen som växer upp i dessa familjer får i princip automatiskt en förhöjd uppmärksamhet och tillsyn från skolans personal, vilket kan vara positivt för barnet. Samtidigt så betyder det att det finns förväntningar på att barnet ska ha problem, förväntningar som riskerar att missgynna barnet.

”Jag tror det blir jobbigt för barnen när man inte kan gömma sig. Vissa barn är ju körda från början för det finns så mycket problem och det är så mycket prat hos de vuxna. Prat kring föräldrarna och då har barnen inte någon chans. Man vet att pappan sitter i fängelse, även om det inte sägs så förstår nog barnet att det inte är populärt att vara med det här barnet därför att...”

Figur 4. Det sociala nätverket hos en familj som är välkänd för sin sociala problematik: Tätt och problemfyllt.

Eventuellt psykisk och fysisk ohälsa och avvikande beteende förklaras lätt utifrån den information om sociala problem som finns tillgänglig i form av familj, historia och situation. Då är det exempelvis risk för att andra orsaker till problemen avvisas - som sjukdom, problem i kamratgruppen och skolan.

Gruppdeltagarna framhåller att i dessa relativt välfyllda nätverk kan barnen ha tillgång till alternativt stöd från vuxna som kompenserar för föräldrarnas tillkortakommanden. En positiv konsekvens av att familjen är välkänd är att barnen inte måste dölja sin livssituation - den är redan allmänt känd. Att tillhöra en "välkänd problemfamilj" kan dock även innebära en risk för att problemen trivialiseras och toleransen höjs för vad som kan accepteras av just den familjen. Å ena sidan tar man hand om byns barn som far illa. En del familjer genererar engagemang från hela bygden för att kompensera den problematik som finns i familjen.

”Det kan jag märka att det är på gott och ont, för jag hade en elev för några år sedan som det var illa hemma, men då vågade man ju inte lägga sig i. Jag vet eller man vet vad som försiggår, men man vågar inte lägga sig i, för det är ju inte vår sak, men däremot så tar de hand om barnet, för de vet att det är så illa att med sprit och slagsmål,

så barnet får vara hos andra och sova över och få mat och så, sedan är det ju inte bra att det är så, men de är ju ändå schyssta mot den där ungen. Det kan ju vara så här att man vet att när han var yngre så var han hos Karlssons mycket och de tog hand om det, nu är han välkommen till mig, jag menar att sånt vet man om här i byn... att de här barnen har det bra trots allt, de är hos några och man nästan checkar av"

Den flyttande familjen

Den tredje typen av familj är de flyttande familjerna. Inom landsbygdsområdet finns tillgång till billigt alternativt boende i form av stugor, gårdshus och liknande. Man har möjlighet att bosätta sig en bit ifrån närmaste samhälle. De flyttande familjerna är i regel på flykt undan reaktioner från sin tidigare bostadsort. Det gör att familjen inte blir känd på orten - något som man också aktivt undviker. Barnen i dessa familjer är ofta en källa till oro och frustration, lärarna säger sig veta att familjerna har en tendens att flytta "när det bränns" och med det menar man bland annat när anmälan till socialtjänsten övervägs. Det är lätt att flytta in, men det

Figur 5. Den flyttande familjens sociala nätverk: Glest och problemfyllt

är också lätt att flytta ifrån trakten. (figur 5)

Till skillnad från den välkända familjen med problem så verkar nätverket vara mer glest runt barnen i de flyttande familjerna, vilket ökar frustrationen hos lärarna och övrig skolpersonal:

"Men det jag tycker är jobbigt med de här barnen är ju när det dras åt, när det börjar hända något, ja då flyttar de, ofta när man äntligen fått upp ögonen för det, det är inte bra här, vi måste göra något och då ous så är de bara borta, till nästa kommun så går det ett tag så blir det samma igen och så flyttar de igen, det måste ju vara fruktansvärt för barnen och flytta runt och så, med kompisar och allt. Och det är ju många familjer i vårt område som gör så. Man lider ju med barnen, man känner sig maktlös".

"Men uppåt skogarna där har det varit, inte alltid, men mot länsgränsen eller så, där har det väl varit lite så och så..."

"Jag tror de söker sig till kommungränsen för att komma så långt bort ifrån folk som möjligt".

"Och sedan långt ute i bushen så man inte ser om de kör utan körkort, langar sprit och ingen ringer polisen".

"Det har det ju varit, men också att man vill bo lite för sig själv, sköta sig själv och så".

Skolans relation till socialtjänsten

Mellan skolan och socialtjänsten råder ett särskilt förhållande. Enligt socialtjänstlagen³⁹ ska den som arbetar i en myndighet som berör barn eller unga (skolan är en sådan myndighet) genast anmäla till socialnämnden om *misstanke* finns att barnet eller den unga personen far illa eller riskerar att fara illa. Lagstiftningen ger inte särskilt stort utrymme för egna bedömningar från skolans sida. Vid misstanke ska man anmäla och överlåta åt socialtjänsten att utreda och göra bedömningar. Som professionell har man inte heller möjlighet att lämna en anonym anmälan.

Gruppsamtalen vittnar om en stor medvetenhet om anmälningsskyldigheten - men man redovisar dessvärre en hel del negativa erfarenheter av att ha levt upp till den. Föräldrarna uppfattar ofta anmälan till socialtjänsten som ett allvarligt hot och gruppdeltagarnas uppfattning är att den eventuella vinsten sällan överstiger risken att förlora relationen till föräldrarna. Ett särskilt problem i samman-

hanget är risken för spridning av information i lokalsamhället i samband med en anmälan, vilket innebär en ökad risk att det aktuella barnet blir än mer ensamt. Ytterligare allvarliga konsekvenser handlar om att man kan bli privat drabbad, att familjen uppfattar anmälan som ett hot och väljer att flytta eller att förtroendet från barnet blir brutet så att det blir än mer lämnat åt sig själv.

Mot bakgrund av förhoppningen att barnet ska få hjälp, men också genom att det är förenat med risker att göra en anmälan till socialtjänsten, blir besvikelsen och frustrationen stor när socialtjänstens tydliga respons uteblir. Lärarnas och skolpersonalens berättelser består övervägande av negativa erfarenheter; som brist på återkoppling efter anmälan, ifrågasättande av socialtjänstens metoder, avsaknad av positiv förändring för barnens del, eller erfarenheter av att för få eller inga insatser alls kommit barnet till del.

"Jag kan inte säga att jag har rätt, men vad jag har är att jag har negativa erfarenheter ... om du förstår, jag har inte varit med om något positivt någon gång när det gäller det här. Jag har inte varit med om att det varit positivt utan att det blivit så att det är barnet som står ensamt kvar".

De få positiva erfarenheter som redovisas beskrivs som undantag från de regelmässigt återkommande dåliga erfarenheterna. Ibland fungerar samverkansgrupper, trygghetsteam och liknande system. Ibland fungerar också samarbetet direkt med socialtjänsten bra, men det beskrivs som det uteslutande beror på tillfälligheter eller personliga kontakter:

"Sedan är hon ju, hon är ju och äter i matsalen dagligen. Hon jobbar ju i kommunhuset, man träffar henne och hejar ju hela tiden. Hon vet vem man är och man träffar henne ute, det kanske är en fördel med att det är ett litet ställe.

Man vet att du är lärare och så, det är lite lättare kanske, jag tror att det blivit bättre, jag ska villigt erkänna att jag tycker man varit väldigt flat uppe på soc vissa gånger. Att det inte händer speciellt mycket, men att det blivit mycket bättre".

Något som upplevs som positivt är möjligheten att rådgöra med socialtjänsten eller att "bolla" som många beskriver det. Denna rådgörande kontakt fungerar som stöd för såväl beslut om anmälan som för fortsatt agerande. I de fall man gjort anmälan och återkoppling sker, genererar det en ökad trygghet och man kan också i någon mån släppa oron för det aktuella barnet.

Skolpersonalens berättelser innehåller ett visst mått av frustration kring att de inte används som resurs i socialtjänstens utredningar och insatser. De är i regel de personer som träffar det aktuella barnet dagligen under många år. I sammanhanget poängteras att man saknar stöd och kunskap och skulle vilja komma närmare socialtjänsten för att bedriva ett gemensamt gott arbete. Man är medveten om behovet av sekretessregler, och har erfarenhet av att de kan utgöra hinder i relationen till socialtjänsten som är negativt för barnet.

"Fokusgruppsledare: Om man jämför när ni får en sådan återkoppling, "Vi jobbar med den här familjen" och ingen återkoppling alls, vad blir skillnaden? Skillnaden för er?

- *Man känner sig lättad på ett annat sätt*
- *Ja precis, man känner sig tryggare*
- *Det gör bördan mindre på något vis*
- *Det känns ju som att du behöver inte gå vidare för du har redan gått vidare och då kan du fortsätta att jobba som du gör och vet att det är någon annan som också gör det. Men får man inte mer än att "det där kan jag inte prata med dig om" då blir man så där...avsnoppad".*

Avslutande diskussion

Ger vår studie en rättvis bild av svenska lärare och skolpersonals insatser för att identifiera och stödja elever som upplever våld i hemmet? Vi vill svara både ja och nej på den frågan.

Vårt intresse var riktat mot lärare och skolpersonal på landsbygden och deras erfarenheter. Det innebär att vi har avstått från att studera storstadslärarnas situation och möjligheter. För att kunna få kunskap om det landsbygdsspecifika, gjorde vi ett strategiskt urval av skolor. Vi valde tre kommunala grundskolor som hade undervisning i årskurserna F-6 i ett mellansvenskt landsbygdsområde. Av Skolverkets statistik⁴⁰ framgick att de följde riksgenomsnittet när det gällde lärare med lärarexamen, men låg något över riksgenomsnittet avseende lärartäthet och elevprestation. Vi inbjöd lärare och skolpersonal i dessa skolor att medverka i vår studie. Sannolikt fick vi kontakt med de lärare som hade ett särskilt intresse för frågan. Några av lärarna uttalade spontant att de såg fram emot att delta i studien därför att det gav dem möjlighet till vidareutbildning inom ett svårt område. Vad vi kan säga något om är således engagerade lärare och skolpersonal som arbetar i landsbygdsskolor med kvalitet över riksgenomsnittet och deras erfarenheter av att identifiera och stödja elever med svåra uppväxtvillkor.

Det lärarna och skolpersonalen har talat om är barn som de uppfattar lever i en familj där de far illa eller befinner sig i riskzonen. Orsakerna till detta kan vara flera, ofta är problembilden komplex. Lärarnas intresse är inte riktat mot *orsaken* till barnens problem, deras handlande kan ses som en *respons* på barnens problem som syftar till att hjälpa och stödja. Det gör att vi inte kan säga något specifikt om gruppen barn som upplevt våld i hemmet. De ingår i den grupp barn, lärarna och skolpersonalen talat om.

Skolan som arena för synliggörande

I undantagsfall berättar elever direkt om sina svårigheter. När det händer kan det ske i förbifarten och när läraren vill fortsätta samtalet glider eleven undan. Ibland är det någon orolig kamrat som berättar, ibland söker eleven upp en lärare i förtroende och berättar. Lärarna har svårt att veta

hur de rätt ska förvalta dessa förtroenden. Ska de tala med föräldrarna? Anmäla till socialtjänsten? Fortsätta sin kontakt med eleven utan att blanda in någon annan?

Det vanligaste är dock att eleven inte öppet berättar utan att lärarens "magkänsla" aktiveras. De ser mindre eller större tecken på att allt inte står rätt till. Erfarenheter av att ha haft sådana elever kan skapa en oro för dem man *inte* har sett:

"Men ofta känner man tycker jag att, man sitter och tittar på debattprogram på tv om barn, och man säger att äntligen... min räddning var att... för då äntligen... när jag var så här och så här gammal så var det en människa som såg mig och som förstod. Då känner man... hur många barn är det som tycker att de talat om saker för mig fast jag inte... som vill att jag skall vara den som fattar... och jag har inte förstått... hur många barn är det som kommer tänka "alla de där lärarna och ingen fattade någonting". Hur många sådana passerar det hos mig? Det kan jag fundera på just nu också".

De lärare och övrig skolpersonal som deltog i vår studie hade följt sina elever varje dag under många års tid. Många människor inom området har bott där i flera generationer, vilket innebar att vissa av lärarna hade haft barnens föräldrar som elever. Denna kontinuitet innebar att de hade en unik roll i barnens sociala nätverk. När det gäller att upptäcka och reagera på att barn far illa, förefaller denna unika roll ha två sidor: Man vet hur barn och familjer har det - därför har man lättare att reagera. Man vet hur barn och familjer har det - därför har man lättare att tolerera.

Handlingsberedskap

Vad gör man då som lärare och skolpersonal när man vet eller anar att eleven lever i ett hem där de riskerar att fara illa?

Det gruppdeltagarna talade om var att de skaffade sig kunskap om barnets situation innan de försökte göra något för barnen. Det visade sig dock vara en sanning med modifikation och mycket beroende av vad man lade i begreppen "innan" och "försökte göra". För de flesta av gruppdeltagarna

flöt dessa begrepp ihop. Det var inte några vattentäta skott mellan att känna ”i magen” att något var fel och att försöka göra något för barnet. ”Innan” och ”försökte göra” var del av en cirkulär process, där magkänslan ledde till att man gjorde något för barnet, vilket i sin tur betydde att man fick reda på mer om barnets situation. Detta kunde i sin tur leda till att man ökade sina hjälp- och stödinsatser, vilket i sin tur ledde till att man fick reda på mer.

Handlingsperspektivet är barnens perspektiv

Även om gruppdeltagarna inte specifikt kunde urskilja gruppen ”barn som upplever våld mot mamma”, vill vi påstå att det *handlingsinriktade perspektiv* de gav uttryck för också är det perspektiv som barnen som upplever våld ger uttryck för. För att exemplifiera detta vill vi ge ett exempel från en del av den forskning som föregick studien.

I en tidigare undersökning¹ med en av oss (Margareta Hydén) som projektledare studerades barn i åldern 12 - 15 år som upplevt våld och berättade om det i gruppssamtal och intervjuer.

Barnen berättade minnen av konkreta händelser när de talade om vad som menades med våld och vad de varit med om. Även om de inte själva varit våldets direkta måltavla, så var det inte utifrån betraktarens position de berättade. Barnen berättade *vad de hade gjort* som en respons på våldet. De berättade mindre om hur de *kände sig* - även om de nämnde att de blivit rädda. De berättade nästan inte alls om hur de hade *förstått* vad som hände. Barnens perspektiv var ”handlingens perspektiv”. Deras berättarposition var aktörens: Så här gjorde jag när mamma blev slagen.

Samtliga barn hade berättelser om hur de försökt att *undkomma* våldet. De mindre barnen berättade hur de sprang och gömde sig. Ofta tog de skydd hos något syskon. En tolvårig pojke berättade att han som femåring gick in i ett annat rum och satte på Tv:n för att slippa se och höra. Han lyckades undkomma att se, men inte att höra. Han försökte höja ljudet på Tv:n, men misslyckades för att han inte visste hur fjärrkontrollen fungerade. Det han hörde var ”äckliga ljud” som ”smack”. Eftersom han inte såg vad som hände tänkte han att någon kanske flög in i en dörr eller liknande. När han berättar sju år senare är hörselminnena fortfarande kvar. De gör att han har svårt att sova.

De äldre barnen berättar om att de försöker *undkomma* - ofta genom att gå hemifrån - eller försöka *ingripa*. En pojke berättar hur han kastar ett glas mot fadern. Det träffar och fadern får en mindre skada, han rusar efter pojken och låser in honom.

Vuxna, inte minst föräldrarna, har ofta den felaktiga föreställningen att barn som lever i familjer där modern utsätts för våld av fadern eller moderns sambo inte märker så mycket av det som sker. Modern kan bli slagen då barnen gått till sängs eller när de är ute och leker. Om barnen är närvarande finns föreställningen att de *bevittnar* våldet genom att passivt betrakta det. De är dock inte vittnen i meningen utanförstående betraktare. Det är en psykologisk omöjlighet att inta en sådan position inför en händelse som är en del av ens egen livsmiljö. Detta gör att barnen på olika sätt *responderar* på en situation de inte själva valt eller ansvarar för. De måste på något sätt förhålla sig till och uppträda i den livsmiljö som är deras.

Lärares handlingsnärvaro

”Så var det en av våra kuratorer som sa till mig, när jag sa att jag var helt förtvivlad på nätterna. Du skall veta att det står nedskrivet i papperna att vi brydde oss, och sedan när de blir äldre så jobbar de med sådana här barn och upp i 20-års-åldern... och bara vetskapen om att det fanns någon var jätteviktig. Det tyckte jag var jätteskönt att höra”.

Ofta tänker vi att för att kunna hjälpa och stödja någon i en svår situation måste vi *först* förstå vad det är som hänt och gärna också förstå hur situationen uppkommit. *Sedan* kan vi göra något. Det finns dock en möjlighet att vända på det linjära sambandet och förstå vad det är som hänt genom att handla. Läraren ger barnet en smörgås - och upptäcker att hon eller han är hungrig. Fritidspedagogen hämtar upp barnet tjugo i sex på morgonen för att hon eller han inte skall missa skolresan - och förstår att denna handling bryter ett utanförskap innan det hunnit bli alltför etablerat.

Läraren står där i klassrummet dag ut och dag in och är en ständigt förutsägbart figur - och förstår att sådana figurer är bristvaror i barnens liv. Lärare och fritidspedagoger löser konflikter mellan barnen utan att skrika, hota och slå - och de förstår att

skrika, hota och slå är så vanligt förekommande i barnets liv att barnet förväntar sig att det är det som ska hända. Listan på handlingar som gör att man kan förstå barnets situation kan göras lång.

Den inställda samverkan med socialtjänsten

Mot bakgrund av lärarnas handlingsnärvaro i barnens liv är det tragiskt att ta del av deras dåliga erfarenheter av samverkan med företrädare för socialtjänsten. Problemet låg inte på individnivå, tvärtom, de goda erfarenheterna lärarna hade av samarbete hade varit med enskilda socialarbetare där ett ömsesidigt förtroende kunnat etableras. Problemet kan snarare härledas till helt olika arbetsprocesser där lärarna har en tvingande skyldighet att anmäla och lämna uppgifter, men inte har någon plats i den vidare processen. Socialsekreterarna i sin tur har inte någon motsvarande skyldighet att lämna uppgifter till skolan.

Socialsekreterarnas arbetsprocess är *linjärt organiserad*. Anmälan kommer först, sedan följer eventuellt en utredning för att kunna förstå barnets situation och sist ett eventuellt handlande i form av erbjudande till föräldrarna om någon insats. Barnet är i fokus för socialtjänstens intresse, men i arbetsprocessen kommer detta fokus att skuggas av ett föräldrafokus. Barn hörs ofta i utredningen, men själva utredningsprocessen är i allt väsentligt en angelägenhet mellan föräldrar och socialtjänst. Det är föräldrarna som läser igenom utredningstexten och lämnar sitt godkännande, det är föräldrarna som får ett eventuellt erbjudande om insatser för egna och barnens räkning. Om bäge eller en av föräldrarna inte vill ta emot erbjudandet som riktas till barnet kan de säga nej i egenskap av vårdnadshavare. Detta gör att barnet är beroende av föräldrarnas insikter i problemen för att själv kunna få hjälp. Föräldrar som förnekar sina problem för sig själva och/eller andra tillåter inte att barnen får stöd och hjälp för att de varit utsatta för problemet - det skulle innebära att indirekt erkännande av att det problem man förnekar faktiskt existerar. Efter lagändring i januari 2012 (Föräldrabalken 6 kap §13 a) kan socialnämnden i vissa fall utifrån barnets bästa besluta om barnpsykiatrisk utredning och behandling, behandling i öppna former och kontaktperson/kontaktfamilj samt stöd till vissa funktionshindrade även om en av föräldrarna motsätter sig detta.

Den arbetsprocess gruppdeltagarna beskriver är snarast den motsatta. Den utgörs av en *cirkulär process*, som initieras av en känsla av att ett barn inte har det bra och fortsätter genom konkreta handlingar i form av stöd och hjälp, vilket leder till en ökad förståelse för barnet. Förståelsen man fått genom att handla, vilket gör att man förstår något om barnets situation, vilket kan leda till fortsatt handlande som i sin tur leder till ökad förståelse som kan leda till att man upptäcker att man behöver förändra sitt handlande. Det är lätt att förstå lärares och skolpersonals problem med att socialtjänsten inte *gör* någonting. Socialtjänstens "görande" ägnas i stor utsträckning åt utredande, skolans görande ägnas i stor utsträckning åt insatser för stöd och hjälp. Endast i akuta fall där skydd och säkerhet är aktuellt sker handling gentemot barnen före en utredande insats inom socialtjänsten.

Socialtjänstens görande sker inom en organisation omgiven av sekretessregler. Lärare och skolpersonals görande är av vardaglig karaktär, med möjlighet för andra att ha insyn i. Slutligen är socialtjänsten främst i kontakt med föräldrar och i begränsad kontakt med barnen. Lärare är främst i kontakt med barnen och i mer begränsad kontakt med föräldrar. Trots de bästa intentioner och olika initiativ till samverkan tenderar den att snabbt ebba ut, om den alls etableras. Vår slutsats är att avståndet är för långt för att kunna överbryggas av goda intentioner. Relationen mellan skola och socialtjänst är så radikalt asymmetrisk att den går mot divergens. Sedan intervjuerna gjordes har lagstiftningen ändrats i en riktning som möjliggör för socialtjänsten att återkoppla till skolan om huruvida anmälan resulterat i utredning eller inte. Om den som ansvarar för anmälan begär återkoppling så finns en informationsskyldighet att återkoppla annars är det en möjlighet. Vi ställer oss tveksamma till att denna lagändring kommer kunna ligga till grund för det fördjupade samarbete för barnens bästa som skolan önskar sig, men de får i alla fall veta om socialtjänsten tagit sig an ärendet eller inte (20130101 förtydligades SoL 14 kap 1b § och OSL 26 kap 9a §).

Lärarnas positioner i elevernas sociala nätverk

Även om lärarna och skolpersonalen har en särskild plats i barnens liv är deras position i barnens sociala

nätverk svagare än vad som motsvarar deras plats som viktiga vuxna. De finns i den sfär som utgör barnvärlden med svag förankring i den sfär som utgör vuxenvärlden. Nätverkets olika sammansättning och struktur ger dem olika möjlighet att etablera vuxenkontakter.

Medlemmarna i det täta, socialt välfungerande nätverket, kan vara mycket ovilliga att låta någon som kommer med ”dåliga nyheter” få en framträdande roll. Att det skulle förekomma så svåra missförhållanden att barnet kan bli lidande, hotar den egna självbilden och omvärldens syn på den välfungerande familjen. För den socialt välfungerande familjen och nätverket är socialtjänsten inte något särskilt användbart alternativ. Socialtjänsten ses som liktydigt med tung social problematik och med insatser som är anpassade därefter. Steget till att ta kontakt med barnpsykiatri kan vara långt och inte vara relevant. Skolan är dock viktig för socialt välfungerande familjer. Om lärare eller skolpersonal kan komma i kontakt är det sannolikt att det finns goda resurser och människor att samverka med. Om barnens skolprestationer sjunker kan det vara ett incitament till förändring.

Det faktum att lärare och skolpersonal på landsbygden innehar flera olika roller i sina elevers sociala nätverk medför möjligheter och liksom begränsningar i kontakt med de socialt välfungerande nätverken. Relationen mellan lärare/skolpersonal och de socialt välfungerande föräldrarna låter sig bäst beskrivas som ”svagt asymmetrisk” där likhet snarare än olikhet definierar relationen. Man träffas i symmetriska konstellationer som förälder på fotbollsplanen, i föreningslivet, vid valborgs- och midsommarfirande, eller i kyrkören. Samtidigt är relationen mellan lärare och förälder asymmetrisk och komplementär. Om såväl lärare som föräldrar lyckas jonglera dessa roller kan resultatet bli positivt. Då kan den likhet man upplever som exempelvis fotbollsföräldrar skapa förtroende som gör att man kan vända sig till läraren som lärare för att diskutera barnens skolsituation. Om man inte lyckas kan resultatet bli att man förhåller sig så neutral som möjligt när man möts, eller också blir resultatet negativt med påfrestningar i samtliga sammanhang.

Det täta, problemfyllda nätverken medför andra möjligheter och begränsningar för lärarna och skolpersonalen när de vill hjälpa och stödja barnen.

Här finns ofta en kontakt med socialtjänsten sedan länge så frågan om man skall göra anmälan eller inte blir inte lika problematisk som när det gäller det välfungerande nätverket. Ofta kan socialtjänsten vara den myndighet som initierat kontakten med skolan i samband med en barnavårdsutredning.

Relationen mellan lärare/skolpersonal och föräldrar/nätverk när det gäller de problemfyllda nätverken låter sig bäst beskrivas som ”tydligt asymmetrisk”. Olikhet snarare än likhet definierar relationen. Läraren kan vara en auktoritet. Man vet att vägen att bryta en nedåtgående social spiral nästan alltid går genom utbildning. Att påtala elevens problem för redan problemfyllda föräldrar kan dock uppfattas som att ytterligare en sten läggs på bördan. Samtidigt är man i behov av stöd. Om lärare och skolpersonals handlingsnärvaro inte sker med för stora åthävor kan den utgöra en starkt kompensatorisk kraft som föräldrarna, kanske i tysthet, stöder och är tacksamma för. Att däremot bli utpekad som fattig eller som någon som brister i omsorg och därför föremål för vissa namngivna insatser, är för stigmatiserande och relationen mellan föräldrar och skola för radikalt asymmetrisk, för att den skall kunna accepteras av det täta problemfyllda nätverket.

Det glesa, problemfyllda nätverket med flyttande som mönster, är det svåraste att handskas med. *Tiden* arbetar emot den lärare och skolpersonal som försöker. Man vet att när som helst kan man tappa familjen, därför att de flyttar. Detta skapar frustration och känslor av sorg och otillräcklighet hos den som försöker. Det är dock viktigt att även kunna tänka i det korta tidsperspektivet när det gäller barn från dessa familjer: Det som jag har gjort för detta barn, det har jag gjort. Ingenting skulle bli bättre för att jag avstod från att göra det jag gjort för detta barn bara för att jag är rädd för att inte få fortsätta att göra det jag gör.

Kan man göra något för att hjälpa barn som upplever våld mot mamma att utveckla motståndskraft och därmed minska de långsiktiga skadorna?

Vi ställde den frågan när vi inledde vår studie. När vi sammanfattar resultaten av studien kan vi konstatera att den delvis är fel ställd. Att utveckla motståndskraft i mening härda ut och inte låta sig påverkas av att det förekommer våld i den egna livs-

miljön, är en omöjlighet. Däremot har vår studie visat att svåra uppväxtvillkor kan utlösa responser hos barnet själv och hos andra i närmiljön, i det här fallet lärare och skolpersonal, som kan fungera som en kompenserande kraft, grundad i professionalitet och medmänsklighet. Att ett socialt stöd minskar lidande och därmed de långsiktiga skadorna är väl känt. Vi vet också att ”det krävs en hel by för att fostra ett barn”, vilket betyder att alla barn behöver ett stort nätverk för att kunna utvecklas, även de barn som växer upp under gynnsamma förhållanden i sin sociala närmiljö. Det denna studie har lärt oss är något om *hur* detta kan gå till. Hur man med sin professionalitet och medmänsklighet som grund, men med nästan inga andra medel, kan göra skillnad för barn som växer upp under svåra uppväxtvillkor.

Ett av huvudresultaten i vår studie är att skolans handlingsperspektiv ligger nära barnens eget perspektiv. Att lägga ett fokus vid ”göra” liktydigt med att handla där barnen befinner sig och avstå från att lägga fokus vid att ”göra” liktydigt med att utreda barnens sociala situation skulle innebära en radikal förändring av svensk barnavård som skulle vara till gagn för barnen. En annan angelägen förändring är att höja ribban för vår barnavårdslagstiftning till att omfatta ett mål för barnfrid, där barnens trygghet är i centrum.

Fotnoter

- 1 Studien *Children and young people living in rural areas witnessing violence at home: A study of the social network's responses* är finansierad av Riksbankens Jubileumsfond (Dnr P10-04443:1, Regionala etikprövningsnämnden i Linköping Dnr 2010/258-31)
- 2 För mer information, se hemsidan www.utvag.se
- 3 Definitioner av tätortsnära landsbygd: Ett område med mer än 6,4 % av de folkbokförda innevånarna sysselsatta inom jord- och skogssektorn, med en tätortsgrad under 70 % (SCB:s definition). Ett område som ligger 5-45 minuters bilresa från tätorter med mer än 3 000 invånare (Glesbygdsverkets definition).
- 4 www.bra.se/bra/brott--statistik/kvinnomisshandel.
- 5 Skolstudien ingår som ett delprojekt i ett större projekt *Children and young people living in rural areas witnessing violence at home: A study of social network's responses*, finansierad av Riksbankens Jubileumsfond, dnr. P10-0443:1. För närmare beskrivning, se www.liu.se/riv.
- 6 Se exempelvis de amerikansk-kanadensiska forskarna DeKeseredy & Schwartz (2009) I sin studie *Dangerous Exits. Escaping Abusive Relationships in Rural America* från West Virginia, USA, visade de en dystert bild av våldsutsatta kvinnors situation och möjligheter till förändring. Kvinnorna befann sig i ytterst svåra situationer genom fattigdom, hög alkoholkonsumtion och låg utbildningsnivå. Kvinnorna drog sig för att söka hjälp av rädsla för mannen.
- 7 Steinmetz, S. & Strauss, M. (1974) *Violence in the Family*. New York: Harper & Row
- Allen-Collinson, J. (2009). Intimate Intrusions Revisited: A Case of Intimate Partner Abuse and Violations of the Territories of the Self. *Qualitative Sociology Review*, 5: 50-69
- 8 Lövestad, S. & Krantz, G. (2012). Men's and women's exposure and perpetration of partner violence: an epidemiological study from Sweden. *BMC Public Health*, 12 : 945
- 9 WHO (2002) *World Report on Violence and Health*. Geneva: World Health Organization
- 10 Se exempelvis: Dobson, C. (2007) 'The Effects of Domestic Violence on the Developing Brain of the Child', *Föreläsning, Alternativ till Vold*, Oslo 6 december 2007.
Graham-Bermann, S. & Seng, J. (2005) 'Violence Exposure and Traumatic Stress Symptoms as Additional Predictors of Health Problems in High-Risk Children', *The Journal of Pediatrics* 146(3): 349-54.
Jaffe, P.G., Wolfe, D.A. & Wilson, S.K. (1990) *Children of Battered Women*. Newbury Park, CA: Sage
Johnson, R.M., J.B. Kotch, D.J. Catellier, J.R. Winsor, V. Dufort, W. Hunter and L. Amaya- Jackson (2002) 'Adverse Behavioural and Emotional Outcomes from Child Abuse and Witnessed Violence', *Child Maltreatment* 7(3): 179-86.
Kernic, M.A., M.E. Wolf, V.L., Holt, B. McKnight, C.E. Huebner and F.P. Rivara (2003) 'Behavioral Problems among Children Whose Mothers are Abused by an Intimate Partner', *Child Abuse and Neglect* 27(11): 1231-46.
Knapp, J.F. (1998) 'The Impact of Children Witnessing Violence', *Pediatric Clinic North America* 45(2): 355-64.
Wolfe, D.A., C.V. Crooks, V. Lee, S. McIntyre-Smith and P.G. Jaffe (2003) 'The Effects of Children's Exposure to Domestic Violence: A Meta-Analysis and Critique', *Clinical Child and Family Psychology Review* 6: 171-87.
- 11 Janson, S, mfl (2011). Kroppslig bestraffning och annan kränkning av barn i Sverige, en nationell kartläggning. Stiftelsen Allmänna Barnhuset
- 12 Almqvist, K & Broberg, A (2004). Barn som bevittnat våld mot mamma – en studie av kvinnor och barn som vistats på Kvinnojourer i Göteborg. Psykologiska institutionen, Göteborgs Universitet
- 13 Broberg, A, m.fl. (2011) Stöd till barn som bevittnat våld mot mamma. Resultat från en nationell utvärdering. Psykologiska institutionen, Göteborgs Universitet
- 14 Renner, L.M. & Slack, K.S. (2006). Intimate partner violence and child maltreatment. Understanding intra- and intergenerational connections. *Child Abuse and Neglect* 30, 599-617.
- 15 Kalmuss, Debra (1994) "The Intergenerational Transmission of Marital Aggression," *Journal of Marriage and the Family*, 20, 11-19.

- 16 Mullender, A. and R. Morley (2001) *Children Living with Domestic Violence: Putting Men's Abuse of Women on the Child Care Agenda*. London: Whiting and Birch.
- 17 Kitzmann, K.M. et al. (2003) Child witnesses to domestic violence: a meta-analytic review. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 71, 339-352.
- 18 Den mest kända studien är Emmy Werners och Ruth Smiths (1982) longitudinella studie om socialt utsatta barn på ön Kauai, Hawaii, *Vulnerable but invincible: a longitudinal study of resilient children and youth*. New York: McGraw-Hill.
- 19 5 kap. 11 § SoL, Lag 2007:225
- 20 www.brottsoffermyndigheten.se
- 21 Hydén, M. (2005) *När mamma blir slagen. Att hjälpa barn som levt med våld i familjen. Rapport 2005-131-9*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- 22 Broberg, A. et al. (2011). *Stöd till barn som bevittnat våld mot mamma. Resultat från en nationell utvärdering*. Göteborg: Göteborgs universitet
- 23 European Commission. JLS/2009-2010/DAP/AG
- 24 www.readapt.eu
- 25 *Unga och Våld - en analys av maskulinitet och förebyggande verksamheter. Ungdomsstyrelsens skrifter 2013:1*. <http://www.ungdomsstyrelsen.se/publikationer/unga-och-vald>
- 26 <http://www.machofabriken.se>
- 27 För vidare läsning rekommenderas:
Brown, D.L. & Schafft, K.A. (2011) *Rural People & Communities in the 21st Century. Resilience & Transformation*. Cambridge, UK: Polity Press
Lohmann, N. & Lohmann R. (2005) *Rural Social Work Practice*. New York: Columbia University Press.
- 28 Sandberg, L. (2013) Backward, Dumb and Violent Hillbillies? Rural Geographies and Intersectional Studies on Intimate Partner Violence. *Affilia: Journal of Women and Social Work*, 28: 350-365.
- 29 Naroll, R. (1980) *The Moral Order*. Beverly Hill, CA: Sage
- 30 Ibid.
- 31 Speck, R.V. & Attneave, C.L. (1972). *Family Network*. New York: Pantheon Books
- 32 Bott, E. (1957). *Family and Social Network. Roles, Norms and External Relationships in Ordinary Urban Families*, p. 58-60. London: Tavistock Publications
- 33 Rodham Clinton, H. (1996) *It Takes a Village: And Other Lessons Children Teach Us*
- 34 Hrdy, S. B. (1999). *Mother nature: Natural selection and the female of the species*. London: Chatto & Windus
- 35 Hrdy, S. B. (2005). Comes the child before man? How cooperative breeding and prolonged postweaning dependence shaped human potentials. I Hewlett, B. S. & Lamb, M.E. (Red.) (2005). *Hunter-Gatherer childhoods; Evolutionary, developmental & cultural perspectives*, pp. 65-91. New Brunswick: Transaction publishers
- 36 Werner, E. Smith, R. (1992). *Overcoming the Odds. High Risk Children from Birth to Adulthood*. New York: Cornell University Press.
- 37 Broberg, M; Hagström, B. & Broberg, A. (2012) *Vikten av trygghet för lek och lärande*. Stockholm: Natur & Kultur.
- 38 Boken *Kvinnomisshandel inom äktenskapet* finns för gratis nedladdning från hemsidan <http://www.liu.se/forskning/riv/kvinnomisshandel-inom-aktenskapet-bok?l=sv>
- 39 Bestämmelserna om anmälningsskyldighet återfinns i 14 kap. 1 § socialtjänstlagen (2001:453).
- 40 Register över pedagogisk personal, Skolverket
- 41 Följande publikationer har sitt ursprung i studien:
Hydén, M (2012) Våld i nära relation - att lyssna till berättelser om responser på våldet. I: A. Heber; E. Tiby & S. Wikman (red.) *Viktimologisk forskning. Brottsoffer i teori och metod*, s. 95-116. Lund: Studentlitteratur
Hydén, M. (2009) Listening to Children's Narratives of Experiencing Intimate Partner Violence". In. H.. Forsberg & T. Kröger (eds.) *Social Work and Child Welfare Politics. Through Nordic lenses*. Bristol: Polity Press. Pp. 129-146.

- Överlien, C. & Hydén, M. (2009) Children's actions when experiencing domestic violence. *Childhood. A Journal of Global Child Research*, 16(4), 479-496.
- Överlien, C. & Hydén, M. (2007) Att tvingas lyssna - hur barn bevittnar våld i hemmet. *Den nordiska tidskriften Barn* 1/2007: 9-25.

Barnhusets senast utgivna böcker

(Kan laddas ner från Barnhusets hemsida)

Barns rätt som anhöriga – om att göra barn delaktiga, 2014

Barnen vill - Vågar vi - Barns och ungdomars brukarmedverkan i den sociala barnvården, 2014, Ulf Hyvönen, Karin Alexanderson

Krisbemötande för tonåringar som blivit utsatta för våldtäkt/Krisgrupp för behandling av våldtagna tonåringar - två handböcker i en bok, 2013, Eva Zachrisson

Från krisande organisation till "krisorganisation" – Kvalité i socialt barnvårdsarbete genom ökad personalstabilitet, 2012, Anna-Lena Lindquist

Unga som skadar sig genom sex, 2012, Linda Jonsson, Åsa Lundström Mattsson

Kroppslig bestraffning och annan kränkning av barn i Sverige - en nationell kartläggning 2011, Staffan Janson, Carolina Jernbro, Bodil Långberg

Mötets Magi- om samspelsbehandling och vardagens välgörande möten, 2011, Kerstin Neander

Mod och mandat - Ny lagstiftning stärker barn som anhöriga. Har vi modet att möta dem? 2011, Mårten Jansson, Anne-Marie Larsson, Cecilia Modig

Barnhusets senast utgivna rapporter

(Kan laddas ner från Barnhusets hemsida)

Paired Reading - Ett försök i sju kommuner med lästräning för familjehemsplacerade barn, 2013, Eva Tideman, Marie Sallnäs, Bo Vinnerljung, Hilma Forsman

Hur upptäcker BUP våld i nära relationer? 2013, Ole Hultman

Skolprojekt inom Familjehemsvården, projektrapport SkolFam 2, 2012, Rikard Tordön, Ulla Axelsson, Celia Nordin Rappestad, Eva Windelhed, Mia Wiman-Olsson

Föräldrar med kognitiva svårigheter – att bryta ny mark. Erfarenheter från Uppsala län, 2012, Linnea Bruno

Stöd till barn som upplevt att mamma utsätts för våld – erfarenheter från en studie av barn som deltagit i Bojens grupprogram, 2012, Delrapport 3, Kjerstin Almqvist, Anna Georgsson, Karin Grip, Anders Broberg,

Böcker och rapporter utgivna tidigare finns på Barnhusets hemsida www.allmannabarnhuset.se

Skolan är en viktig del av barns sociala nätverk. Vad gör en lärare som känner en diffus oro för hur ett barn har det hemma? Vad har skolpersonal och lärare för möjligheter att stödja barn i svåra uppväxtmiljöer? Hur ser lärare på samarbetet med socialtjänsten?

Rapporten bygger på en studie genomförd vid Linköpings universitet. Författarna har samlat lärare och skolpersonal vid tre landsortsskolor med elever i årskurs F-6 och diskuterat med dem i form av fokusgrupper för att få mer kunskap om hur lärare agerar.

Det är en mycket intressant läsning och beskrivning av vad som får lärarens "magkänsla" att aktiveras, hur den sen prövas av läraren och hur läraren genom "fix och trix" kan fungera som en kompenserande kraft grundad i professionalitet och medmänsklighet.

Rapporten visar på behov av mer forskning om det sociala nätverkets och skolans betydelse för barn i utsatta livssituationer. Den visar också på att lärare har kunskap om sin skyldighet att anmäla till socialtjänsten, men lyfter också fram svårigheter knutna till denna skyldighet. I rapporten tydliggörs ett behov av att utveckla rutiner, arbetssätt och metoder för att förbättra samverkan skola-socialtjänst.

Allmänna Barnhuset är en statlig stiftelse med uppdrag att stödja metod- och kunskapsutveckling i arbetet med barn i utsatta livssituationer. Barnhuset ger anslag till socialt inriktad barn- och ungdomsforskning, driver egna utvecklingsprojekt, anordnar konferenser och seminarier för att sprida kunskap samt ger ut böcker i aktuella frågor.

Böcker och rapporter kan beställas från www.allmannabarnhuset.se.